

RECENSIES

Jan Mertens, *Mijn leven als vakbondsman en politicus*. Bewerkt door Arie Kuiper (Nijmegen: Valkhof Pers, 2004) 359 p. ISBN 9056251686

Hoofdstuk 39 van deze autobiografie heet 'Geen echte politicus': Mertens voelde zich vakbondsman, zo niet emancipator van de (katholieke) arbeiders. Geboren op 14 juli 1916 groeide hij op in Dongen in een landarbeidersgezin. Hij was een voorkind, schrijft hij, maar Arie Kuiper deelt mee dat zijn werkelijke vader een Tilburgse notaris was. Toen Jan tien was verliet de stiefvader het gezin. Moeder ging via de Vincentiusvereniging uit werken en kreeg verder steun van het algemeen armbestuur. Jan moest boodschappen gaan bezorgen. Na de lagere school werd hij zetter; vreemde talen zou hij nooit leren.

Jan groeide op tot een zeer kerkse jongeman. Het contact met geestelijken werd voor hem de brug naar de wereld buiten het arbeidersmilieu. In 1931 richtte hij in Dongen een katholieke jongensvereniging op, korte tijd later sloot hij zich aan bij 'De Jonge Werkman'. Dat was het begin van zijn strijd voor de emancipatie van de arbeiders, een emancipatie die hij breed opvatte. Door aalmoezenier Van der Maden kwam Jan in 1934 in het afdelingsbestuur van 'De Jonge Werkman' en werd hij in april 1937 diocesaan voorzitter van deze organisatie. Iedere keer was de overgang naar een nieuwe organisatiekring een stap van het bekende en vertrouwde in het enge en vreemde nieuwe. Zijn minderwaardigheidscomplex raakte Jan intussen kwijt, de verbondenheid met arbeidersmilieu en kerk niet.

Aan het eind van de oorlog was Mertens een politiek weinig geïnteresseerde werker in de katholieke zuil en een heel serieus mens. Door de steun van aalmoezeniers bij zijn opwaartse gang door de katholieke instituties en door de geestelijke en materiële hulp die de kerk bood bij de wederopbouw van die instituties ervoer hij de kerk niet als onderdrukkingsinstituut. Verzuiling was voor hem emancipatie. Hij meed de katholieke politiek overigens te zeer om het anders te zien. Later wekte juist het controle-element daarin zijn afkeer. In juni 1964 werd hij voorzitter van de KAB, spoedig NKV. Toen kreeg hij zoveel met de politiek te maken dat hij in 1973 staatssecretaris van sociale zaken werd in het kabinet-Den Uyl. Zelfs in die hoedanigheid poogde hij politiek gedoe te ontlopen.

Bijzonder aan deze autobiografie is de wijze waarop Mertens zijn persoonlijk leven door het verhaal van zijn openbare leven heen weeft. Hij wil laten zien hoe beide kanten van zijn leven op elkaar in werkten. 'Complementair' kun je hier niet goed gebruiken. In 1945 wist hij eindelijk het besef een voorkind te zijn zover weg te drukken dat hij een meer dan platonische relatie kon aangaan met Riet Dekkers. 'Riet was zeer

godsdienstig maar had een minder kerkse en klerikale instelling dan ik. Zij vertelde mij openhartig dat zij in de kerk vaak heel verliefd naar mij had gekeken. Op 28 april, haar eerste verjaardag in onze prille verkering, gaf ik haar een mooi missaal cadeau'. Met haar zou hij daarna in totaal tien kinderen krijgen. Hoewel beiden een groot gezin wensten, lijkt de gebrekkige seksuele voorlichting in katholieke kring een belangrijke rol te hebben gespeeld. Mertens schrijft *Inleiding in het volle leven* nauwgezet te hebben gevolgd en periodieke onthouding te hebben betracht. Bisschop Bekkers' opvattingen en de tol die de snel opeenvolgende geboortes van Riet vroegen, lijken ook in huize Mertens nieuwe middelen gebracht te hebben. Riet vond dat Jan zijn roeping moest volgen, maar stond bijgevolg vrijwel alleen voor het grote gezin. Ze was lichamelijk echter verzwakt en zou in de jaren zestig zich meer en meer in acht moeten nemen. Dat bezwaarde het leven van Jan weer.

De Mertensen bleven heel gelovig. Jan ging regelmatig mee op bedevaartstochten van de vakbeweging. Toch moeten beiden zich in de jaren zestig en zeventig in progressief-katholieke richting hebben ontwikkeld. De ervaring met opgroeiende kinderen speelde daar een rol in, maar ook de verlinksing van het katholieke vakbondsleven. Mertens was voorstander van meer samenwerking tussen de vakcentrales, maar hij wilde daarbij de sociale en culturele vakbondsactiviteiten op katholiek terrein niet verliezen.

Staatssecretaris af, ging Mertens met pensioen. Hij was met vrouw en kinderen weer naar Dongen verhuisd. Daar nam hij tal van taken in het maatschappelijk leven op zich en werkte hij aan zijn 'egodocument', zoals hij het noemde. Langzaam verduisterde zijn geest. In 2000 is hij overleden, Riet volgde twee jaar later.

Het oorspronkelijke manuscript van deze autobiografie telt 2200 pagina's. Arie Kuiper heeft het fors ingedikt. Ik vermoed dat hij herhalingen en veel details heeft weggehaald. Een enkele keer voegt hij een kleine verklaring aan de tekst toe. Het resultaat is een vriendelijk, onderhoudend en plezierig boek. Echt grote verrassingen heb ik niet aangetroffen.

Bert Altena

Erasmus Universiteit Rotterdam

Emilie Fijnje-Luzac, *Myne beslommerde boedel. Brieven in ballingschap 1787-1788*. Ingeleid, verzorgd en geannoteerd door Jacques J.M. Baartmans (Nijmegen: Van Tilt, 2003) 288 p. ISBN 9077503013

Het was dan wel geen haveloze stroom vluchtelingen die halverwege 1787 de Nederlandse Republiek verliet, maar de misère was er niet minder om. Na de mislukte politieke revolutie moesten talloze patriotten hals over kop het land verlaten, met achterlating van alles wat zij bezaten. Het waren niet enkel de mannen van de revolutie die moesten vertrekken. Hun echtgenotes waren vaak eveneens genoodzaakt te vluchten en hun comfortabele bestaan op te geven voor een onzeker leven in ballingschap. Hoe zij deze ingrijpende wisseling van het lot ervoeren, kunnen we lezen in het veertigtal brieven dat Emilie Fijnje-Luzac in het jaar na haar vlucht schreef aan haar familie in Leiden, correspondentie die door Jacques Baartmans is uitgegeven en voorzien van een inleiding en commentaar. De geschiedenis van de gevluchte patriotten krijgt steeds meer aandacht, maar wordt meestal geschreven in politiek-historisch per-

spectief. Dankzij de uitgave van de brieven krijgen we nu een andere kant van het verhaal te horen, namelijk wat zo'n overhaaste vlucht voor de bannelingen betekende: de chaos na het plotselinge vertrek, de zorgen om de achtergelaten spullen, de confrontatie met de nieuwe omgeving en de emotionele gevolgen van het leven in ballingschap.

In de inleiding geeft Baartmans een prima schets van de biografische en historische context van de brieven. Emilie Luzac was getrouwd met Wybo Fijnje, kranten-uitgever en één van de leidende figuren van de patriotse beweging in Delft. Toen het politieke tij in september 1787 keerde, moest het gezin op stel en sprong vluchten, om het geweld van plunderaars en de represailles van de overheid te ontlopen. De Fijnjes woonden eerst een paar maanden in Brussel en voegden zich daarna bij de grote groep vluchtelingen in het Franse Sint-Omaars. Al die tijd schreef Emilie vele en vaak lange brieven naar Leiden, waarmee ze haar familie op de hoogte hield van het wel en wee van haar gezin. Ze beschikte over een vaardige pen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit haar verslag van de tocht vanuit het vaderland naar Antwerpen, één van de leukste brieven uit het boek, door de grappige en ironische wijze waarop zij de chaotische reis beschrijft.

De lichte toon verdwijnt echter al snel, want het leven in ballingschap viel Emilie niet mee. Het huis in Delft moest worden leeggeruimd en daarvoor was ze volledig aangewezen op de hulp van haar familie. Haar brieven bestaan dan ook grotendeels uit verzoeken en instructies aangaande het achtergelaten huisraad, wat de brieven nog een aardige bron voor de materiële cultuur maakt. De mangel, 'met een slee en geene rolletjes of hekje, zoals die men in vroeger tyd pleeg te maken' kon bijvoorbeeld volgens Emilie wel worden verkocht, maar het 'theekoffertje' wilde ze het liefst bewaren en het porseleinen servies zag ze graag overgezonden. Dat laatste was niet zonder risico, want toen het in Brussel arriveerde, miste Emilie onder meer een 'chokoladekan' en dat was spijtig, want het was 'een kostbaar fray serviesje en bovendien een present'. Niet voor niets dus draagt de uitgave de titel 'Myne beslommerde boedel', naar de woorden van Emilie.

Behalve de boedel waren er nog meer problemen voor de vluchtelingen, zo leren we uit de brieven. De Fijnjes hadden financiële zorgen: schulden moesten worden voldaan en openstaande rekeningen geïnd, zaken die Emilie weer via haar broer probeerde te regelen. Ook poogde zij de krant weer te laten verschijnen en daarmee de voornaamste inkomstenbron van het gezin weer aan te boren, maar de inspanningen hiervoor, waarover zij haar broer menigmaal consulteerde, waren uiteindelijk tevergeefs. Het leven in een nieuwe omgeving kostte Emilie bovendien grote moeite. Brussel en Sint-Omaars kenmerkten zich volgens haar door grote 'morsigheid' en ze deed erg haar best om in ieder geval haar eigen huis zo Hollands mogelijk te maken, 'maar waar vind men Holland?', zoals ze ergens vertwijfeld uitroept. Bij al deze zorgen werd Emilie ook nog geplaagd door lichamelijk ongemak. Ze was zwanger en kreeg steeds meer problemen, tot ze met een 'assomante hoest, een geweldig zuur in de maag en onbeschryffelyke dikke beenen' het bed haast niet meer uit kon komen, zo schreef ze haar schoonzuster.

De bevalling bracht evenwel geen verlichting. Het kind overleed kort na de geboorte, tot grote droefenis van Emilie, en haar gezondheid herstelde zich niet. Ze schreef nog wel, maar ze werd steeds somberder en verborg voor haar correspondenten niet dat het laatste 'sprankje vrolykheid' uit haar hart verdwenen was. In de loop van november 1788 verergerde Emilie's ziekte en op de 28e van die maand overleed zij,

een gebeurtenis die is beschreven in twee ontroerende brieven van haar echtgenoot, die als laatste in de uitgave zijn opgenomen. Het lot van Emilie Fijnje nam dus een tragische wending, een fraaie metafoor voor de betekenis van haar brieven. Zij tonen bij uitstek de tragische kant van de gebeurtenissen van 1787: het zorgelijk bestaan van de patriotse gezinnen in ballingschap.

Jeroen Blaak
Erasmus Universiteit Rotterdam

Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen (Nijmegen: Vantilt, 2003) 736 p. + CD ROM, ISBN 9077503064

Wat doen vluchtelingen in een vreemd land? Ze proberen er in hun levensonderhoud te voorzien en denken na over waar hun toekomst ligt, in het land van vertrek of elders. Wanneer ze in groepen verblijven, kunnen er tegenstellingen ontstaan die zijn gebaseerd op verschillen in sociale of regionale afkomst. Ook uiteenlopende religieuze en politieke overtuigingen kunnen tot tweespalt leiden, waardoor de cohesie van de vluchtelingengroep op de proef wordt gesteld. De Nederlandse revolutionairen die vanaf 1787 in ballingschap waren, verging het niet anders. De Nijmeegse historicus Joost Rosendaal schreef er een boek over, dat beschouwd kan worden als een collectieve biografie.

In de periode 1780-1787 werd in Nederland voor het eerst sinds de Middeleeuwen weer geëxperimenteerd met een vorm van democratisering van het bestuur. Het streven van de Patriotten naar een grotere bestuurlijke participatie van de mannelijke burgerij betekende een aantasting van de machtspositie van stadhouder Willem v en zijn getrouwen, die in 1787 de steun kregen van een Pruisisch leger. Deze inval ging gepaard met het nodige geweld, zowel door Pruisische militairen als door Oranjegezinde groepen. Duizenden Patriotten werden het slachtoffer van plunderingen, bedreigingen, fysieke intimidatie en politieke zuiveringen. Voor deze Oranjeretreur, maar ook om aan juridische vervolging te ontkomen, gingen velen op de vlucht. Sommigen trokken naar 'vrijplaatsen' in de Republiek, maar uiteindelijk kwamen de meeste in het buitenland terecht. Het overgrote deel van de vluchtelingen ging naar het zuiden, naar de Oostenrijkse Nederlanden, het prinsbisdom Luik en uiteindelijk Frankrijk.

In Antwerpen kwamen eind 1787 bijna 17 duizend vluchtelingen aan, waarbij zich in de maanden daarna wellicht nog enige duizenden uit andere vluchtelingengebieden hebben gevoegd. In diverse steden in de Oostenrijkse Nederlanden ontstonden vluchtelingengemeenschappen. Ze ontwikkelden eigen organisatiestructuren en werden daarbij vaak geholpen door de overheid, die economisch voordeel van de nieuwkomers verwachtte. Aangezien sinds 1781 in de gebieden onder Oostenrijks bestuur een tolerantiedecreet gold, was het bovendien mogelijk de protestantse religie te belijden.

Veel Patriotten trokken verder naar Frankrijk, waar ze aanvankelijk terecht kwamen in Saint-Omer. Een belangrijke overweging om naar Frankrijk te gaan, was de financiële steun die de Franse koning bood. Het ging daarbij eigenlijk om een ereschuld, zoals de Patriotten de Fransen voorhielden. Frankrijk was hen immers, on-

danks toezeggingen, niet te hulp gekomen na de Pruisische inval. De financiële steun was vooral belangrijk omdat het voor veel vluchtelingen moeilijk was om aan inkomsten te komen. Zo riep het zelfstandig uitoefenen van detailhandel en ambachtelijke beroepen meteen verzet op van de lokale gilden.

Aanvankelijk hoopten de Patriotten op een spoedige terugkeer naar de Republiek in het kielzog van een Frans ‘bevrijdingsleger’. Toen die hoop vervloog omdat de Fransen beducht waren voor een nieuwe oorlog, veranderde het perspectief van de vluchtelingen. Ze moesten rekening houden met een langer verblijf in het buitenland.

De ballingen waren onderling hopeloos verdeeld. Ruwweg waren er twee groepen te onderscheiden, de radicale democraten en de aristocraten. De eerste groep bestond hoofdzakelijk uit mensen die geen bestuurlijke posities hadden bekleed in de Republiek. Een van hun leiders was de Fries Coert Lambert van Beyma. Ze stonden wat lager op de sociale ladder dan de ‘aristocraten’, die vaak zelf regent waren geweest. Terwijl de aristocraten vooral steun kregen van de Patriotten uit Holland en de Generaliteitslanden, hadden de radicalen veel aanhang onder de Friezen en de Utrechtse.

Een deel van de Bataven trok naar Parijs en was daar nauw betrokken bij de stormachtige politieke ontwikkelingen. Ze hadden intensieve contacten met zowel de Franse machthebbers als met leden van de oppositie. Daaraan waren risico's verbonden, gezien de veranderlijke politieke verhoudingen. Vooral tijdens de radicale fase van de Franse Revolutie belandden diverse Patriotten voor een Franse rechtbank, waarbij sommigen de doodstraf kregen.

Mede onder invloed van de gebeurtenissen in Frankrijk evolueerden de maatschappelijke opvattingen van veel Patriotten. Hadden sommigen de stadhouder aanvankelijk nog een plaatsje toegedacht in een nieuw bestuurlijk bestel, een soort constitutionele monarchie, na de vlucht ('het verraad') van de Franse koning was daarvan geen sprake meer. Steeds meer waren de stadhouder, zijn familie en zijn aanhangers het onderwerp van spot en verkettering. God, de bijbel, en het verleden werden erbij gehaald om de tegenstanders in woord en beeld te verketteren. Vooral bijbelse voorbeelden, wat in Frankrijk hoogst ongebruikelijk was, en historische parallellen, zoals de strijd tegen de tiran van het verleden Philips II, werden ingezet in de propagandastrijd. Tegenover deze negatieve beeldvorming werden positieve toekomstbeelden geplaatst: vrijheid, gelijkheid en broederschap.

Misschien wel de meest opmerkelijke ontwikkeling was de geleidelijke opkomst van de eenheidsgedachte. Aanvankelijk sprak vrijwel niemand over het opheffen van de oude gewesten, alleen van aanpassingen. In de laatste jaren van hun ballingschap echter kreeg het idee van de eenheidsstaat steeds meer aanhang. Zou dat zonder het verblijf in Frankrijk ook zijn gebeurd?

Joost Rosendaal heeft prachtig onderzoek verricht. Zo heeft hij op voortreffelijke wijze de partijvorming onder de Bataven onderzocht. De basisgegevens over de individuele personen zijn bij het boek geleverd als pdf-bestand op een cd-rom. Via het programma Acrobat Reader kan daarin gezocht worden. Een prachtige bonus.

Tegelijkertijd is de uitwerking van het verhaal soms traag en speelt de dosering van de informatie de aandachtige lezer parten. Omdat gekozen is voor een thematische drieliding wordt dezelfde periode driemaal vanuit een verschillend perspectief besproken. Vooral in de eerste twee delen wrekt zich dat soms. Het heeft enerzijds herhalingen tot gevolg, terwijl anderzijds de lezer in deel 1 informatie onthouden wordt tot hij in deel 2 is aanbeland. Een voorbeeld zijn de ‘feuillants’, aanhangers van een poli-

tieke stroming in Frankrijk, die in deel 1 worden opgevoerd, maar waarover de uitleg pas in deel 2 volgt. Had een kritische meelezer de auteur niet hierop kunnen attenderen? Ten slotte nog een kritische noot over de bijlagen, waarvan een aantal ontsierd wordt door slordigheid en inconsequentie.

Ronald Rommes
Bilthoven

Ben Gales, *'Delven en slepen'. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2004) 374 p. ISBN 9065507884 (herziene uitgave van het proefschrift *Bovengronds ondergronds. Techniek en markt van de Limburgse steenkolenmijnbouw gedurende de achttiende en negentiende eeuw* [KU Nijmegen 2002])

Gedurende bijna zestig jaar, tot circa 1970, behoorde Zuid-Limburg tot de grootste industriële centra van Nederland. De geschiedenis van de steenkolenmijnbouw op Nederlandse bodem is echter veel ouder en begint in de Middeleeuwen. Terwijl de sociale geschiedenis van de Nederlandse mijnstreek reeds langer onderwerp van onderzoek is, is de aandacht voor de technische en economische ontwikkeling van het bedrijf beperkt geweest. Van de periode vóór de opkomst van de moderne mijnbedrijven in de twintigste eeuw, bestonden tot recent nauwelijks studies. Daarin is met het proefschrift van de aan de RU Groningen werkzame historicus Ben Gales verandering gekomen. De technische ontwikkeling van de kleine Kerkradse mijnen en de economische context waarbinnen die ontwikkeling plaats had, staan centraal in Gales' proefschrift. De ontwikkeling van de op de Duits-Nederlandse grens gelegen mijntjes wordt geschetst in een grensoverschrijdende context. Vergelijkingen worden gemaakt met de ontwikkelingen in het Luikse bekken, in de Borinage, in het bekken van het Pas-de-Calais, het Ruhrgebied en het Saargebied.

De econoom David McClelland heeft reeds meer dan dertig jaar geleden de stelling geponeerd dat het niet de externe bronnen van een land zijn die haar economische groei bepalen, maar het niveau van ondernemerschap, de 'entrepreneurial spirit' om bestaande bronnen te exploiteren. Feitelijk sluit die gedachtegang aan bij de bekende opvatting van Max Weber in zijn uit 1904 stammende studie over de protestante ethiek en de geest van het kapitalisme.

Ben Gales wijst er op, dat technische vindingen geen garantie vormden voor economische bloei en raakt daarmee aan de genoemde gedachtegang. De Limburgse steenkolenmijnbouw had vóór 1900 een bescheiden omvang en haar ontwikkeling in de negentiende eeuw verliep niet parallel met de economische groei en industriële ontwikkeling. De afzet van de paar kleine mijntjes nabij Kerkrade, waarvan de Domaniale Mijn van de abdij van Rolduc de belangrijkste was, bleef tot lang in de negentiende eeuw gericht op de regionale markt en het productieniveau was laag. Gales noemt de winning van steenkool zelfs mogelijk het voorbeeld bij uitstek van een stagnerende activiteit in de Nederlandse economie van de negentiende eeuw. De 'entrepreneurial spirit' werd een lange periode, tot tegen het einde van de negentiende eeuw, niet door marktomstandigheden gestimuleerd.

Voor de binnenlandse markt was de ontwikkeling van een eigen steenkolenmijnindustrie niet noodzakelijk. Gelegen tussen de mijnbouwgebieden van Groot-

Brittannië, Duitsland en België profiteerde Nederland van de concurrentie tussen de buitenlandse kolenproducenten. Een groot gebruiker van steenkolen was Nederland bovendien niet. Vanaf de zeventiende eeuw trad een dalend energieverbruik op dat aanhield tot het einde van de negentiende eeuw. Het duurde tot de jaren tachtig voordat meer dan de helft van de energiebehoefte uit steen- en bruinkool werd gedekt in een overigens nog steeds weinig energie-intensieve economie. Daarmee is ook het raamwerk geschetst van de technische ontwikkelingen in Nederland.

De Kerkraadse mijnen produceerden gasarme kolen die minder geschikt waren voor industrieel gebruik. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw, toen de koopkracht steeg en ook de populariteit van kachels en fornuizen toenam, kenden de mijnen die huisbrandkolen produceerden een snelle omzetting. Van de in de tweede helft van de eeuw vooral door de industrialisatie snel toenemende vraag naar industrie-kolen, konden de mijnen echter niet profiteren. Zo gebruikten de Maastrichtse fabrieken, die op slechts enkele tientallen kilometers van Kerkrade lagen, kolen uit het Luikse bekken.

Het grootste deel van het boek is gewijd aan de technische ontwikkeling van het ondergrondse bedrijf van de steenkolenmijnen en van het spoorwegvervoer. Terecht stelt Gales dat de opkomst van stoom als aandrijfkracht minder revolutionair was dan vaak is voorgesteld. Bijgevolg zijn ook de gevolgen van de introductie van de stoommachine minder ingrijpend dan verondersteld. In het ondergrondse mijnbedrijf bracht de introductie van de stoommachine geen revolutionair nieuw productieproces op gang. Daarentegen benadrukt de auteur dat de ontginningsplannen voor de mijnen vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw een revolutionaire nieuwe inhoud hadden. De opkomst van stoompompen en verwante techniek stimuleerde waarschijnlijk een efficiëntere wijze van ondergrondse waterbeheersing en waterafvoer waardoor een integrale aanpak van de ontginning nu mogelijk werd. Anderzijds verliep het proces van ontwatering van de mijnen door middel van stoompompen uiterst traag, vooral omdat dit maar een kleine afzetmarkt was.

Ook de tweede innovatie in de negentiende eeuw, de opkomst en ontwikkeling van stoomlocomotieven en het spoor, had slechts een beperkte invloed op de steenkolenmijnen rond Aken. Verbeteringen van de verbindingen en de verlaging van transportkosten waren voor de Domaniale Mijn na 1820 belangrijke thema's. Pas tegen 1853 kwam een spoorwegverbinding met Maastricht tot stand. De spoorwegmaatschappij verkreeg de Domaniale Mijn in pacht en ontwikkelde zich tot een mijnbouwonderneming.

De treinverbinding met Maastricht leidde er niet toe dat de mijnen verbonden werden met een aantrekkelijke en omvangrijke afzetmarkt. De huisbrandkolen van de Domaniale Mijn werden door de Maastrichtse ondernemers niet gevraagd en zelfs tijdelijke voordelen op de markt voor huisbrandkolen gingen na relatief korte tijd weer verloren aan de traditioneel goedkopere kolen uit het Luikse gebied.

Uiteindelijk was het de prijspolitiek van de spoorwegmaatschappijen die een grote invloed had op de afzetmogelijkheden. De prijs van de kolen nam toe naarmate ze verder vervoerd moesten worden. De thuismarkt van de Domaniale Mijn kromp door de verbetering van het spoorwegvervoer. Het gebied waar de Domaniale Mijn een concurrentievoorsprong had op de concurrentie werd steeds kleiner naarmate er meer sporen werden aangelegd. In 1860 waren de Kerkraadse kolen pas op meer dan 120 kilometer van de mijn duurder dan de kolen uit het Ruhrgebied, in 1890 was die afstand gehalveerd. In die situatie was de tariefpolitiek van de spoorwegen van grote invloed op de concurrentiepositie van de steenkolenmijnen.

Toch was het vervoer per spoor aantrekkelijk omdat het de mijnen verlostte van de grote voorraden die moesten worden aangehouden als de kool slechts aan de mijn werd verkocht. Voorraadvorming vond nu bij de handel plaats die zich ten dele ontwikkelde uit nevenactiviteiten van het spoorwegpersoneel. Uiteindelijk breidde de markt voor huisbrandkolen zich door het spoorwegnet ook verder uit. De mijnen rond Aken bedienden daardoor tegen het einde van de eeuw ook de Zuid-Duitse en Zwitserse markten, gebieden waar pas laat werd overgestapt van hout op huisbrandkolen. Duitsland was een aantrekkelijke markt door de kartelvorming die hier plaatsvond. Daardoor waren de prijzen op de binnenlandse markt hoog hetgeen buitenlandse producenten stimuleerde tot export.

De vraag waarom er grote verschillen van technische en economische aard waren tussen de verschillende mijnstreken gaat Gales niet uit de weg. Om die verschillen toe te schrijven aan onveranderlijke, natuurlijke verschillen, noemt hij onbevredigend. Dat is opmerkelijk omdat de natuurlijke gelaagdheid van de kolenlagen, meer of minder dikke lagen, de soort van de kolen en het voorkomen van storingen in de lagen van grote invloed worden beschouwd op de rentabiliteit van een mijn. Gales zoekt het voor de achttiende en negentiende eeuw echter meer in een mentaliteitskwestie en sluit daarmee aan bij de ‘entrepreneurial spirit’ gedachte. De decennia waarin de stoomkracht zich ontwikkelde waren – als gevolg daarvan – periodes van grote technische onzekerheid voor de ondernemers.

Een belangrijke factor ter verklaring van de zwakke positie van de Kerkraadse mijnen was het ontbreken van een adequaat wegnnet. Na het Congres van Wenen verloren de Limburgse mijnen een aanzienlijk deel van hun natuurlijke afzetmarkt. Het wegnnet rond Kerkrade was niet voldoende ontwikkeld om op Nederlands gebied een aantrekkelijke afzetmarkt te scheppen. Niet stoomkracht of de ontwikkeling van het spoorwegstelsel zorgde voor innovatie en groei in de Kerkraadse mijnen: het waren primair marktontwikkelingen: externe krachten die het ontstaan van een steenkolenwinning van meer dan regionaal belang stimuleerden. Gales nuanceert daarmee uitdrukkelijk de betekenis van de techniek als sleutel tot een nieuwe, ongekende wereld. Terecht concludeert hij dat zijn studie aantoont dat techniek zijn beperkingen kent en een zwakke kracht is bij het veranderen van de economische en institutionele omgeving.

Gales heeft een fraaie en uiterst genuanceerde studie geschreven met een schat aan originele invalshoeken en nieuwe informatie over de steenkolenwinning in de achttiende en negentiende eeuw. Ook de comparatieve context waarbinnen het verhaal van de Kerkraadse mijnen wordt verteld, maakt de studie aantrekkelijk. De fraai verzorgde uitgave in de serie *Maaslandse Monografieën* maakt, de woorden van de auteur citerend, aannemelijk dat de geschiedenis van de techniek een kronkelig pad is en daarmee ook de ontwikkeling van een technologisch georiënteerde samenleving. Het blijft mensenwerk.

Loek Kreukels
Gastdocent Fachhochschule Rosenheim

P.A. Geljon, *De algemene banken en het effectenbedrijf 1860-1914* (Amsterdam: NIBE-SVV, 2005) 568 p. ISBN 9055160008

Dit kloeke boek, verschenen als deel III in de NIBE-SVV bankhistorische reeks *De geschiedenis van de algemene banken in Nederland 1860-1914*, completeert niet alleen dit mooie bancaire geschiedkundige project van het vroegere NIBE maar levert ook een bijzondere en opmerkelijke monografie op. In dit derde deel staat het wel en wee van het effectenbedrijf gedurende het tijdvak 1860-1914 centraal. Dit wordt vaardig en met oog voor detail getekend tegen de achtergrond van de verrassende economische opgang die Nederland vanaf ongeveer 1860 doormaakte. Hierdoor werd ons land een moderne economie en schaarde het zich economisch bij de ons omringende landen. Het bijzondere van deze monografie is ook dat de auteur ervan jarenlang werkzaam is geweest in het bankwezen. Hij was vele jaren hoofd van het economisch bureau van Mees & Hope en mede daardoor kent hij het bankwezen van binnen uit, wat voor een historicus wellicht een pré is. De vertrouwdheid van de auteur met de praktijk van zijn onderwerp proeft de lezer voortdurend en vindt haar neerslag in de toegankelijke behandeling van de banktechnische materie en het duidelijke taalgebruik. Daardoor is de lectuur van dit boek ook voor de minder met de bancaire wereld vertrouwde lezer aangenaam.

Het opmerkelijke van dit boek is de brede opzet waarin de geschiedenis van het specialistische effectenbedrijf wordt gezien als een bijzonder aspect van de algemene economische en bancaire ontwikkeling in Nederland. De aanvang daarvan ligt naar hendaags historisch inzicht rond 1860 toen de groeivoet een sprong maakte naar een nooit eerder bereikte hoogte om zich decennialang op dat hogere niveau te handhaven. In dat opvallende proces van economische groei is de aandacht nooit gericht geweest op de rol van het effectenbedrijf als onderdeel van het bankwezen. Dit doet Geljon in deze monografie, die hem onlangs aan de VU ook als dissertatie heeft gediend. Opmerkelijk is ook dat Geljon voor zijn analyse grondig archiefwerk heeft verricht. Voorts heeft hij een succesvolle poging gedaan om uit de schaarse gegevens die nog resten tot een kwantitatieve reconstructie te komen van het verleden in de effectenbranche. Dit moet monnikenwerk zijn geweest dat met een prijzenswaardige vasthoudendheid ten uitvoer is gebracht. Hiervoor komt Geljon alle lof toe.

Wat het boek zelf betreft, wil ik me hier beperken tot drie hoofdlijnen omdat deze een goed beeld geven van de kern van dit bancaire geschiedverhaal. De eerste hoofdlijn betreft de ontwikkeling van de effectenkredietinstellingen in getal en omvang alsmede hun handelsactiviteiten. Al vanaf de zeventiende eeuw kent ons land het effectenbedrijf, dat voor de gefortuneerden uit de Republiek diensten verleende als tussenpersoon om hun kapitaal rentedragend te maken. De voornaamste financiële instrumenten waren toen overheidsleningen of aandelen in compagnieën zoals de VOC. Deze oude effectenhuisen liggen ten grondslag aan de effectenbedrijfstak zoals die vanaf 1860 evolueerde. Vanouds domineerden enkele gevestigde huizen zoals Hope maar al spoedig voegden zich daar nieuwe bij die de oude huizen soms overvleugelden. Want de vermogensmarkten profiteerden van de groeispurt sinds 1860. De kapitaalbehoefte steeg geleidelijk en de stroom besparingen of uit aflossingen vrijkomende middelen zocht nieuw emplot. De effectenhuisen, sommige gespecialiseerd in landen en andere weer in bepaalde typen bedrijvigheid zoals spoorwegen, konden voorzien in een behoefte. Hierdoor bouwden zij vertrouwen op bij beleggers en kapitaalvragers. Daarnaast ontstonden vanaf 1860 ook banken naast de reeds oudere NHM (1824). Vooral de

Amsterdamsche Bank (1872) en Rotterdamsche Bank (1863) wierpen zich aanvankelijk op de credit-mobilier-gedachte maar dat pakte niet goed uit. De Twentsche Bank (1861), Incassobank (1890) en ook NHM zochten een voorzichtiger route. Zij betraden mede het terrein van de oude effectenhuizen met het voordeel dat de transactieketen als het ware onder een dak bleef. Overname van bestaande effectenhuizen, vooral sinds ongeveer 1900, ondersteunde dit streven, mede omdat de toegang van de nog betrekkelijk nieuwe banken tot de beurs hierdoor werd vereenvoudigd.

De wisselwerking tussen de effectenhandel en de beurs en de alsmear sterker gevoelde noodzaak van doorzichtigheid van prijsvorming op de beurs vormt het tweede belangrijke aandachtspunt. De voornaamste activiteiten van de effectenhuizen betreffen de uitgiften van aandelen en obligaties en de commissiehandel ten behoeve van hun cliënten. Op het eerste gezicht lijkt de aanwezigheid van een beurs een onmisbare voorwaarde voor de emissieactiviteit. De hier beschreven beurshistorie maakt echter duidelijk dat zonder een levendige handel in effecten en een behoorlijke beursorganisatie emissies geen kans van slagen hebben. Rond 1860, zo leert dit boek, kende Nederland en dan vooral de beurs van Amsterdam reeds een commissiehandel in effecten op een afgeschermd stukje beursvloer in de koopmansbeurs. De meeste verhandelde fondsen waren echter buitenlandse waarden. De beurs van Amsterdam was verreweg de voornaamste handelslocatie maar ook in Rotterdam en later in Den Haag was een effectenbeurs. Binnen die opzet ondernamen commissiehuizen en behartigers van de cliëntenbelangen dan ook de eerste stappen tot vernieuwing en aanpassing aan de nieuwe tijdsomstandigheden met een eerste maar bescheiden popularisering van het effectenbezit. Dit vernieuwingsproces verliep moeizaam waarbij belangentegenstellingen tussen oude en nieuwe commissiehuizen een rol van betekenis speelden. Het ging daarbij in het bijzonder om de vereisten voor lidmaatschap, controle op de naleving van de beursvoorschriften en de ordelijke notering. Ook het voornemen tot de bouw van een nieuw beursgebouw was bron van conflicten. Niettemin kon in 1896 aan Berlage de opdracht voor de nieuwe koopmansbeurs verstrekt worden, die de effectenhandel ruimte bood. Bij dit alles speelde overigens ook, wat de auteur op p. 172 aanmerkt als een 'antibancair sentiment', een niet uit te vlakken rol omdat de oude huizen beducht waren voor de opkomende concurrentie en vernieuwing. Overigens kwam het beursgebouw van Cuijpers pas in 1916 gereed en daarmee vierde de effectenhandel zijn eerste eigen onderkomen. Ook het verzamelen en publiceren van koersen, het samenstellen van een koersindex was onderwerp van discussie. Hierbij gaf de wenselijkheid van een betere dienstverlening aan het beurspubliek uiteindelijk de doorslag. Het interessante bij dit alles is dat de vanzelfsprekendheid waarmee we thans tegen die zaken aankijken uitkomst blijkt te zijn van particuliere initiatieven vol van strijd en wijs beleid van de toenmalige bestuurders en hun achterban.

Nauw verweven met de ontwikkeling en regulering van de beurs als instituut is de opkomst en uitbouw van de emissiemarkt. Hier ontpoppen vooral de grotere effectenhuizen met hun uitgebreid netwerk zich in samenwerking met de kapitaalkrachtige handelsbanken tot belangrijke spelers. Op de emissiemarkt vervullen de effectenhuizen eveneens een bemiddelende rol tussen kapitaalvragers en -aanbieders. De veranderende patronen hierin maakt de schrijver zichtbaar door zijn nauwgezet en van tijd tot tijd met kwantitatieve details ondersteund historisch relaas. Daarbij verwaarloost hij de techniek van de emissieactiviteit niet, zonder dat dit ten koste gaat van de leesbaarheid. Hij toetst met het bijeen gebrachte materiaal de hypothese, vele jaren geleden door Renooij gepostuleerd, dat de geschiedenis van de emissieactiviteit discon-

tinuïteiten kent en draagt daar bovendien een verklaring voor aan. Een opvallend voorbeeld vormen de Amerikaanse spoorwegwaarden die in Nederland door enkele bankiers en commissionairs werden geïntroduceerd en voor beleggers vaak op een teleurstelling uitliepen. Dit deed de reputatie van de branche geen goed en een aantal commissionairs verlegde daarom de accenten. We zien binnenlandse emissies belangrijker worden. Aanvankelijk betroffen die vooral de overheidssector maar ook de particuliere sector gaat een rol spelen, te beginnen met spoorwegen en scheepvaart, maar na 1890 eveneens emissies voor de industrie. Als resultaat zijn er in 1914 265 noteringen van grotendeels in Nederland uitgegeven waarden en is het relatieve belang van buitenlandse waarden fors gedaald. Voor de ontwikkeling van de bankensector tot de aanvang van wo 1 is dat niet zonder betekenis. Het belang van de bankensector in de effectenbranche echter bleef tot wo 1 bescheiden en kwam eerst tot volle ontplooiing met de concentratie in het bankwezen die rond 1910 inzette. De rol van de banken groeide toen zij door overnames rechtstreeks toegang tot de beurs kregen en zij in toenemende mate noodzakelijk bleken voor de doelmatige afwikkeling van de effectentransacties. Ook daarmee verwante zaken als bewaarneming en het ontwerpen van beschermingsconstructies waarvoor zij onder meer administratiekantoren in het leven riepen, versterkte hun positie. Toch moet de rol van de banken in die jaren niet overdreven worden, zoals Geljon laat zien. Uit zijn minutieuze reconstructie van verlies- en winstrekeningen van de vier grootste banken uit die tijd blijkt het aandeel van de commissie-inkomsten in het totale resultaat zelden de tien procent te overstijgen en vaker veel kleiner te zijn.

Met dit derde deel heeft Geljon de door J. Kymmell aangevangen bancaire geschiedschrijving tot 1914 gecompleteerd met een bijna uitputtende beschrijving van de effectenbranche en de betekenis ervan voor de handelsbanken. De auteur heeft daarmee een majeure prestatie geleverd die een lacune opvult. Het resultaat is bovendien een interessant en lezenswaardig boek. Voorzover een kritische aanmerking gemaakt zou kunnen worden betreft deze de eenzijdige Nederlandse invalshoek die de auteur volgt. De vraag kan gesteld worden of een beknopte vergelijking met de ons omringende landen niet overwogen had kunnen worden. Anderzijds zou daar tegen ingebracht kunnen worden dat de studie reeds veelomvattend genoeg is. Niettemin zou zo'n vergelijking wellicht de Nederlandse ontwikkeling van het effectenbedrijf der handelsbanken in een nog scherper perspectief plaatsen wat het belang van Geljons studie extra zou onderstrepen.

M.M.G. Fase
Amsterdam

J.C. Streng, *Zwols Biografisch Woordenboek. Een draagbaar mausoleum* (Hilversum: Verloren, 2004) 315 p. ISBN 9065507965

Met de oprichting van het Biografie Instituut bij de Rijksuniversiteit Groningen in september 2004 heeft het biografische genre eindelijk in Nederland een academische inbedding verworven. Het instituut gaat onderzoek verrichten op diverse niveaus: onderzoek naar bronnen, naar narratieve vormen en naar de sociaal-culturele context, waarbij gestreefd wordt naar theoretische publicaties over de biografie als genre. Deze en andere initiatieven zijn tekenend voor de toenemende populariteit waarin het bio-

grafische genre zich mag verheugen. Tot die andere initiatieven op het brede terrein van de biografie behoren naast de wassende stroom aan biografieën ook het tot stand komen van steeds meer regionale en lokale biografische woordenboeken.

Het onlangs verschenen *Zwols Biografisch Woordenboek* is bedoeld als een papieren mausoleum voor groepen Zwollenaars die tussen 1600 en 1850 van grote culturele betekenis zijn geweest voor de stad Zwolle. Het begrip culturele betekenis is door de samensteller J.C. Streng breed gedefinieerd. Het omvat kunsten en wetenschappen, religie, onderwijs, muziek en kunstnijverheid. In het woordenboek wordt aandacht besteed aan de levensschetsen van predikanten, priesters, liefdeprekers en rabbijnen, preceptoren (leraren klassieke talen), conrectoren en rectoren, onderwijzers en institeurs (kostschoolhouders), scribenten, uitgevers, boekhandelaren en drukkers, beeldende kunstenaars, zilversmeden, klokken- en orgelmakers en musici. Ook de kok Johann Georg Engelman (overleden in 1779) en de hovenier Georg Anton Blum (1765-1827) hebben zich een plaats in het papieren mausoleum weten te verwerven.

Bij de selectie en de beschrijving van de geportretteerden heeft de samensteller zich laten leiden door drie uitgangspunten: neem geen grote mannen en vrouwen op, waak voor verheerlijking en schrijf een amusant en boeiend lemma. Elk lemma wordt afgesloten met een beknopte literatuur- of bronverwijzing. Het biografisch woordenboek bevat bovendien een uitgebreide literatuurlijst en een alfabetische persoonslijst per discipline.

Qua aanpak is het *Zwols Biografisch Woordenboek* in diverse opzichten voorbeeldig. In de inleiding wordt een verantwoording gegeven van de gemaakte selectiekeuzes en wordt de culturele ontwikkeling van Zwolle als decor geschetst. De lezer is daardoor in staat de individueel geportretteerde in een bredere context te plaatsen: de stad Zwolle en de groep(en) waar hij of zij deel van uitmaakte. Bovendien worden daarbij interessante thema's aangesneden zoals de invloed van creatieve allochtonen op de cultuur in Zwolle, Zwolle als begin-, tussen- of eindstation in de loopbaan, de 'erfelijkheid' van beroepen en talenten, de beperkte aanwezigheid van vrouwen in de culturele circuits, de religieuze pluriformiteit van de Zwolse samenleving en de sociale mobiliteit. Zo concludeert Streng op basis van de biografische portretten dat de erfelijkheid van beroepen en talenten eerder uitzondering dan regel was. Een talent hield in Zwolle maar maximaal drie generaties stand. Hij wijst eveneens op de complexe familierelaties onder drukkers en uitgevers. Huwelijken speelden een belangrijke rol bij het intensiveren van zowel onderlinge verwantschappen als economische verbanden. Het *Zwols Biografisch Woordenboek* vormt door de gekozen aanpak niet alleen een lezenswaardig naslagwerk maar ook een inspiratiebron voor verder economisch- en sociaal-historisch onderzoek.

Is de aanpak voorbeeldig; de uitwerking smaakt naar meer. Dat geldt zowel de algemene inkadering in de Zwolse context als de geportretteerden. De omvang van de biografische portretten is nogal onevenwichtig. Menig lemma, de samensteller is zich hiervan overigens terdege bewust, heeft slechts de omvang van een epitaaf (graf-schrift).

Albert van der Zeijden, *Visuele cultuur. Fotografie als historische bron en als medium voor etnologisch onderzoek* (Utrecht: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, 2004) 84 p. ISBN 9071840581

Het gebruik van beeldmateriaal bij historisch onderzoek komt steeds vaker voor. Er verschijnen om die reden ook steeds meer gidsen over het gebruik van visueel materiaal, waarvan deze publicatie een recent voorbeeld is. Met deze uitgave in de reeks *Cahiers voor Regionale Geschiedenis en Volkscultuur* wil de auteur, Albert van der Zeijden, de stand van zaken toelichten op het gebied van etnologisch onderzoek naar historische fotografie. Daarnaast wil hij praktische handreikingen bieden aan de historicus die fotomateriaal voor zijn onderzoek gebruikt.

De auteur leidt de gids in met een overzicht van enkele publicaties waarin beeldmateriaal als bron is gebruikt. Hij is daarbij vooral geïnteresseerd in de 'visuele cultuur'. Daarmee wordt bedoeld de context van de foto: de motieven (of bedoelingen) van de maker van de foto, de opdrachtgever van de fotograaf en degene die de foto publiceerde. Het totaal van die motieven definieert de auteur als 'visuele cultuur'. Mij lijkt dat de auteur die spreekt van een nieuwe benadering de zaken hier wat gewichtiger maakt dan nodig is. Net als geschreven teksten zijn de foto's zelf immers niet neutraal. Het achterliggende doel van de maker dient óók bij het gebruik van een foto als visuele bron (zonder verdere expliciete aandacht voor de overige context) bestudeerd te worden.

Een hoofdstukje over de techniek van het fotograferen wordt gevolgd door een hoofdstuk over de verschillende genres in de fotografie. Met name in dit hoofdstuk signaleert de auteur een groot aantal valkuilen voor de onderzoeker die zich bezig houdt met historisch fotomateriaal. De auteur noemt het voorbeeld van een fotograaf die zelf voorwerpen meenam om de gefotografeerde boereninterieurs een rustiek aanzien te geven. Fotografen in dienst van een tijdschrift of krant hadden vaak een politieke agenda. Bij privé-foto's in familiealbums zijn bepaalde onderwerpen heel vaak gefotografeerd (vakanties) en meer alledaagse zaken veel minder.

In het boek zijn twee casestudies opgenomen: de auteur heeft de fotografie van het 'oude' Brabant bestudeerd en de manier waarop Egmond in de afgelopen eeuw is gefotografeerd. In deze hoofdstukken brengt hij zijn gedachten over visuele cultuur in de praktijk. Het is erg jammer dat deze hoofdstukken blijkbaar zo beknopt moesten zijn. Het zal met het *format* van de cahiers te maken hebben, maar op deze manier blijft er voor de lezer veel te raden over. In het hoofdstuk over het Brabant geeft de auteur niet aan in welke periode hij het 'oude' Brabant situeert. Aan de hand van de fotografen waarvan Van der Zeijden het werk bestudeert, zoals Martien Coppens en Henri Bersebrugge, neem ik aan dat hij de eerste helft van de twintigste eeuw bedoelt. Hij geeft onder meer het huishouden, waarvan specifiek 'de was' als voorbeeld van het Brabants dagelijks leven dat men kan bestuderen met behulp van visuele bronnen. De foto's die hij daarbij toont, zijn allen buitenshuis genomen op zonnige dagen. De auteur voegt zelf al toe, dat er geen foto's van het strijken van de was zijn in deze periode, omdat dit binnenshuis gebeurde en de techniek niet toeliet dat er binnenshuis foto's gemaakt werden. De techniek haperde blijkbaar ook bij slecht weer, want deze foto's geven ook geen uitsluitsel over hoe men waste en droogde bij regen of vrieskou.

Het hoofdstuk over de beeldvorming van de drie Egmond (Egmond aan Zee, Egmond-Binnen en Egmond aan den Hoef) aan de hand van fotografie is interessant, omdat de auteur aantoont dat de Egmonders zich vanwege de opkomende toeristenindustrie steeds meer in de traditionele streekdracht gingen kleden, maar dan wel uit-

sluitend voor de toeristen. Ook dit hoofdstuk is echter weer erg kort en roept veel vragen op. Zo stelt de auteur dat aan de hand van ansichtkaarten de ontwikkeling van het badtoerisme in Egmond aan Zee is te volgen, waarbij hij onder meer een afbeelding van een badkoetsje toont, met daarbij de opmerking: 'In je badpak kon je namelijk niet zomaar naar de zee wandelen!' (p. 43) Weer geeft de auteur geen datering voor dit fenomeen en uit een dergelijke afbeelding wordt uiteraard ook niet duidelijk of mannen en vrouwen beiden van deze koetsjes gebruik maken, of dat wellicht alleen de allerrijksten die koetsjes gebruikten. De auteur hamert zelf in eerdere hoofdstukken steeds op het gebruik van andere bronnen naast het visuele materiaal, om zo de foto's zoveel mogelijk in hun context te plaatsen. Dat gaat hem zelf af en toe redelijk af, maar ook hij trapt in de valkuilen die hij zelf gedefinieerd heeft. Misschien had hij zich daarom beter tot één uitgebreidere *casestudy* kunnen beperken.

Na een checklist waarin al het voorgaande nog eens kort wordt uiteengezet, volgt een essay over het documenteren van hedendaagse volkscultuur. Dit is vooral een uitwijding over de projecten die het Nederlands Centrum voor Volkscultuur onderneemt om nieuw bronnenmateriaal te creëren, iets waarin ook archieven steeds bedrevener worden.

De auteur wijdt nog een nuttig hoofdstuk aan auteursrecht en gebruiksvergoedingen van foto's en geeft een overzicht van een aantal belangrijke fotocollecties. Wat ik daar mis is een lijstje van handige internetsites. De site www.geheugenvannederland.nl wordt hier bijvoorbeeld niet genoemd, omdat die geen eigen collectie heeft, terwijl het juist bijzonder handig is dat je op die site in veel collecties tegelijk kan zoeken.

Het cahier is mooi en uitgebreid geïllustreerd, maar inhoudelijk hinkt het naar mijn smaak teveel op twee gedachten. Onderzoekers die voor het eerst met beeldmateriaal in aanraking komen zijn gebaat bij meer praktische informatie. Voor onderzoekers die wel veel met beeldmateriaal werken zou een uitgebreidere versie van Van der Zeijdens verhaal over het 'oude' Brabant en 'de Egmondse' interessanter geweest zijn.

Vibeke Kingma
Freelance historicus

Keetie E. Sluyterman, *Kerende kansen. Het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Boom, 2003) 389 p. ISBN 9053528903

Met het schrijven van *Kerende Kansen* heeft Keetie Sluyterman een lacune gevuld in de geschiedschrijving van het Nederlandse bedrijfsleven. Zij heeft op basis van een ruime verzameling aan bedrijfsgedenkböeken en breder opgezette studies naar sectoren en tijdvakken, in combinatie met haar eigen rijke ervaring in bedrijfsarchieven en anderzootige bronnen een uitgebreide studie geschreven die het middenveld tussen algemene sociaal-economische studies en bedrijfsmonografieën vult.

De opzet van het boek is chronologisch, met een onderverdeling in een viertal tijdvakken. Uitgangspunt is de gevoerde strategie van Nederlandse ondernemingen. De strategie wordt vanuit een vijftal perspectieven geanalyseerd, te weten de interne organisatie, de externe organisatie, de internationale oriëntering, management en arbeidsverhoudingen en ten slotte de houding ten opzichte van de staat. Het eerste deel gaat over de aanloop naar de twintigste eeuw tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, gevolgd door een beschrijving van het bedrijfsleven gedurende de beide oorlogen

en het interbellum. De naoorlogse periode wordt in twee delen gesplitst door een breuklijn in 1975.

Als een rode draad loopt de bedrijfsgeschiedenis van Philips en in wat mindere mate een drietal andere multinationale bedrijven (Koninklijke Shell, Unilever en AKZO) door het boek. Door hun lange geschiedenis kunnen ze dienen als een goed illustratiemateriaal voor de veranderende strategieën gedurende de twintigste eeuw.

Sluyterman laat zien hoe uitgebreid en veelomvattend haar kennis is van het Nederlands bedrijfsleven. Tal van voorbeelden worden gegeven bij de vele subthema's en tijdsverschijnselen die aan de orde komen. Interessant is het te zien wat de invloed is geweest van de organisatieadviesbureaus met hun prediking van de op Amerikaanse leest geschoede theorieën. Zij zijn een mooie illustratie van de veranderingen gedurende de vorige eeuw. De indruk beklijft dat Nederland, en waarschijnlijk zelfs heel Europa, met een zekere vertraging steeds weer ten slachtoffer valt aan de managementmodes uit de vs. Maar dit verschijnsel gaat, zo lijkt het, voornamelijk op voor het grootbedrijf. Hiermee is tevens één van de zwakkere kanten van dit overzichtswerk genoemd. Het midden-, maar vooral het kleinbedrijf krijgt onvoldoende aandacht. Hoewel in de inleiding een tip van de sluier wordt opgelicht van de grote verschuivingen binnen de Nederlandse economie (tabel 1), komt dit in de rest van het boek onvoldoende uit de verf. De *grote vier* en hun soortgenoten bepalen de toon terwijl de naamloze winnaars en verliezers uit het midden- en kleinbedrijf in de marge blijven.

Landbouw, bosbouw en visserij, maar ook de kleurrijke veelheid aan nieuwe kleinschalige ondernemingen onder de vlag van de zogenaamde *nieuwe economie* gedurende de laatste decennia van de twintigste eeuw blijven onderbelicht. De focus op het (industriële) grootbedrijf maakt inzicht in bijvoorbeeld de mobiliteit binnen de top 100 moeilijk. Wellicht dat een inschatting van de samenstelling van het bedrijfsleven aan begin en einde van elk der behandelde tijdvakken de analyse zou hebben vergemakkelijkt. Het ontbreken hiervan werpt de vraag op of een thematische hoofdindeling in plaats van de primair chronologische aanpak de waarde van deze studie niet nog groter zou hebben gemaakt.

De holistische aanpak van het Nederlandse bedrijfsleven levert een tamelijk één-dimensionaal beeld op. Regionale ontwikkelingen komen slechts sporadisch aan de orde terwijl deze toch sterk gekoppeld lijken aan de sectorale verdeling van de Nederlandse economie en de structuur van het bedrijfsleven. De uitgebreide behandeling van Nederlands-Indië (nu eens kolonie, dan weer buitenland) roept dezelfde vraag op. De Caribische eilanden en Suriname die gedurende een nog veel langere periode van de twintigste eeuw onderdeel waren van de economie van het koninkrijk, komen daarentegen niet aan de orde, terwijl bijvoorbeeld toch elf procent van de investeringen buiten Nederland in 1973 daar werden gepleegd. Dit betekende toentertijd een derde plaats, alleen voorafgegaan door Europese Unie en de Verenigde Staten.

De verwachting die de term *bedrijfsleven* in de titel oproept wordt door de gehanteerde aanpak niet helemaal vervuld. Hoewel Sluyterman in de inleiding nog stelt dat de ontwikkelingen van de Nederlandse bedrijfsgeschiedenis zullen worden belicht 'vanuit het perspectief van de individuele bedrijven en hun leiders' (p. 12), blijft dit toch beperkt tot een eenzijdige groep van veelal industriële multinationals. Het lijkt erop dat ook de historici in dezelfde val lopen als de *management consultants* met hun focus op de vs. Taylor, Chandler en hun navolgers hebben de focus al te nadrukkelijk gestuurd in de richting van de grootschalige industriële ondernemingen. Sluyterman constateert zelf dat de relatief kleine omvang van de Nederlandse bedrijven ertoe heeft

geleid dat de organisatiestructuur niet dezelfde aandacht heeft gekregen van de historici als die van Amerikaanse bedrijven (p. 139).

In het bijzonder ten aanzien van de meest recente decennia, waarvan de typeringen in het publieke debat werden gekenmerkt door clichés als *globalisation* en *new economy*, had een meer structurele analyse tot een duiding van de heersende, en wie weet, repeterende trends kunnen leiden. De geschiedenis van zowel starters als faillissementen zou de geschiedenis van het bedrijfsleven een extra dimensie geven die de macro-economische aanpak ontbeert.

Deze constatering laat evenwel onverlet dat Sluyterman een waardevolle bijdrage heeft geleverd aan de geschiedschrijving van het ondernemerschap in een economie die voor een belangrijk deel geschoeid is op dienstverlening. Dit boek zal de theorievorming over de Nederlandse ondernemingen alsmede de aandacht voor hun rijke geschiedenis ongetwijfeld een extra impuls geven.

Hans Simons

Utrecht

Arjan Poelwijk, *'In dienste vant suyckerbacken'. De Amsterdamse suikernijverheid en haar ondernemers, 1580-1630* (Hilversum: Verloren, 2003) 310 p. ISBN 9065507671

De economische bloei van de Republiek in de zeventiende eeuw wordt over het algemeen toegeschreven aan de handelsactiviteiten van de kooplieden. Over het aandeel van de nijverheid aan de economische voorspoed is tot nu toe minder bekend. Met zijn onderzoek naar de Amsterdamse suikerbakkers in de periode 1580 tot 1630 wil Arjan Poelwijk een bijdrage leveren aan de summiere kennis over vroegmoderne ondernemers in de nijverheid. Hij kiest voor de suikerbakkerij, waarin ondernemers dikwijls de handel in het product combineerden met de verwerking ervan, om aan te kunnen sluiten bij literatuur over de handel. Ook kan de ontwikkeling van de suikernijverheid in Amsterdam vanaf het begin worden gevolgd en wordt de Amstelstad al snel het suikercentrum van West-Europa.

Het doel van het onderzoek is tweeledig. Enerzijds beoogt de auteur de organisatie van de suikernijverheid in Amsterdam weer te geven. Anderzijds wil hij de economische en sociale kenmerken van de Amsterdamse suikerbakkers in de periode 1580-1630 beschrijven en analyseren. Ook het boek bestaat uit twee delen. Het eerste hoofdstuk in het eerste deel beschrijft de ontwikkeling van de Europese en Antwerpse suikernijverheid, en de productiegebieden van ruwe suiker.

Het tweede hoofdstuk is toegespitst op de Amsterdamse praktijk. Onder andere de opvallend afwezige bemoeienis van het stadsbestuur met de suikernijverheid en de afwezigheid van een gilde komen hier aan de orde. De auteur gaat kort in op de verspreiding van de suikerraffinaderijen over de stad en op de arbeidsverdeling binnen de bedrijven. Dit hoofdstuk, waar enkele suikerbakkers met name worden genoemd, kan worden gezien als een voorproefje van het tweede deel van het boek. De basis hiervan is een uitgebreide prosopografie, die is toegevoegd in de bijlagen en waarin alle 92 Amsterdamse suikerbakkers uit deze periode met hun kenmerken staan.

De herkomst van de suikerbakkers vormt het onderwerp van het derde hoofdstuk. Echter, in hoofdstuk één kwam de verschuiving van de raffinage-industrie van Antwerpen naar Amsterdam reeds aan de orde, waarbij de auteur vraagtekens zette bij de in

de historiografie gangbare opvatting dat de Antwerpse suikernijverheid eenvoudigweg verplaatst was naar Amsterdam. Het zou de overtuigingskracht van de auteur ten goede zijn gekomen indien de ‘Antwerpse kwestie’ in één hoofdstuk behandeld was. Hij doet namelijk de opmerkelijke ontdekking dat een aanzienlijk deel van de onderzoeksgroep wel oorspronkelijk uit Antwerpen afkomstig was, maar bijna niemand daar als suikerbakker had gewerkt. Dit gaat lijnrecht in tegen de – in hoofdstuk één behandelde – historiografische opvattingen. De hypothetische verklaring voor het nochtans grote aandeel van Antwerpenaren in de Amsterdamse suikerbakkerij die de auteur geeft, is dat er een verspreiding van kennis over het suikerbakken tussen de Antwerpenaren onderling plaatsvond. De meesten zouden vrienden of familie in de suikerbakkerijen hebben gehad. Helaas heeft hij dit niet verder onderzocht.

De hoofdstukken over de economische samenstelling en het economische gedrag van de onderzoeksgroep zijn het belangrijkste. Allereerst worden de suikerbakkers verdeeld in drie in economisch opzicht verschillende typen. De laagste in de hiërarchie is de suikerraffinadeur. Hij produceert alleen en handelt (bijna) niet. De suikerraffinadeur-koopman is vervolgens naast producent ook kleinschalig handelaar. De koopman-industrieel staat het hoogst in de hiërarchie. Hij is een internationaal handelaar die een deel van zijn kapitaal aanwendt voor de exploitatie van een suikerbakkerij. In het hoofdstuk over het economische gedrag van de ondernemers komen de vermogenspositie, het geïnvesteerde kapitaal en het onroerendgoedbezit aan bod. De indeling in de drie groepen blijkt hier in de praktijk goed te werken. Alleen over de groep van de suikerraffinadeurs wordt, bij gebrek aan bronnen, teveel gespeculeerd. Zo gaat de auteur ervan uit dat zij minder kapitaalkrachtig waren omdat er maar weinig suikerraffinadeurs in het kohier van de 200ste penning uit 1631 staan. Deze conclusie is voorbarig omdat hij niet weet hoeveel suikerraffinadeurs er in dat jaar waren.

Het laatste hoofdstuk gaat over het sociale gedrag van de suikerondernemers. De suikerraffinadeurs blijken uiteindelijk zowel in economisch als sociaal opzicht niet erg actief te zijn. Dit in tegenstelling tot de kooplieden-industriëlen en, in mindere mate, de suikerraffinadeurs-kooplieden.

Het onderzoek is zeer beschrijvend, waarbij weinig details onbesproken blijven. Enerzijds heeft dit tot resultaat dat de aandacht van de lezer soms verslapt, zoals bij de uitgebreide beschrijving van het productieproces van ruwe suiker. Anderzijds zijn er vragen niet gesteld die wel gesteld hadden moeten worden. Zo komt de economische en sociale mobiliteit van de drie groepen suikerondernemers hoegenaamd niet aan de orde. Dit is jammer, omdat het meer dynamiek aan het onderzoek toe had kunnen voegen. Nu is het een statische momentopname van de suikerbakkers. Niettemin geeft de auteur ons twee belangrijke conclusies. Allereerst zal de historiografie met betrekking tot de verschuiving van ondernemers vanuit Antwerpen naar Amsterdam moeten worden herzien. Ten tweede blijkt het belang van het grondig onderzoeken en maken van een onderscheid tussen ondernemers die op het eerste gezicht allemaal hetzelfde beroep uitoefenen. Bij nadere beschouwing blijkt immers dat de suikerbakkers absoluut geen homogene groep vormen. Algemene uitspraken over een hele beroepsgroep die bij nader inzien slechts op een klein maar opvallend deel van toepassing zouden zijn, worden hiermee voorkomen.

Marjolein van Dekken

115G

Gita Deneckere en Bruno de Wever (eds.), *Geschiedenis maken. Liber Amicorum Herman Balthazar* (Gent: Tijdsbeeld, in samenwerking met de Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis; AMSAB-Instituut voor Sociale Geschiedenis, 2003) 301 p. ISBN 9080583049

In oktober 2003 nam aan de Gentse universiteit professor Herman Balthazar afscheid van het hoogleraarschap voor hedendaagse geschiedenis. Balthazar had aan deze universiteit een lange carrière als historicus achter de rug sinds hij in 1972, samen met Romain Van Eenoo, de erfenis van Jan Dhondt had overgenomen. In 1985 verliet hij als voltijds hoogleraar de universiteit als gevolg van zijn benoeming tot gouverneur ('commissaris van de koning') van de provincie Oost-Vlaanderen. Dankzij een gereduceerde leeropdracht verbrak hij echter niet de banden met de Gentse historische school. Hij bleef als buitengewoon hoogleraar, wat in België neerkomt op een gewoon hoogleraarschap met een deeltijdse opdracht. Herman Balthazar was een toonaangevend historicus op het vlak van de geschiedenis van het socialisme, van de sociale bewegingen en van het nationaliteitenprobleem (de 'Vlaamse kwestie') in België. Daarnaast stond hij ook bekend als 'entrepreneur historicus' die een belangrijke rol speelde in het uitbouwen van verschillende wetenschappelijke instellingen die het historisch bedrijf praktisch moesten ondersteunen. Balthazar is in België ongetwijfeld één van de gezichten geweest van een soort *managerial revolution* in het geschiedenisbedrijf, dat naar goede nationale gewoonte nog stevig in levensbeschouwelijke en zuilgebonden structuren verankerd ligt. Dit kan op kritiek stuiten, maar heeft toch ook aanleiding gegeven tot een hoge vlucht in de historische productie.

Aan de emeritus werd een *Liber Amicorum* aangeboden dat een beeld moet schetsen van de veelzijdige activiteiten van de gevierde. Deze staan allen in het teken van de Belgische en internationale sociale geschiedschrijving. Het boek bevat een viertal clusters. Naast een biografische inleiding worden het belang van Balthazar in het ontstaan en ontwikkeling van vier institutionele initiatieven belicht: de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit Gent, het Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging (AMSAB-Instituut voor Sociale Geschiedenis), het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (MIAT) en het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA). Uit dit pallet aan activiteiten moet blijken hoe groot de invloed van Balthazar op vooral de 'Gentse' historische school is geweest. Ook als provinciegouverneur was zijn rol als academicus en initiatiefnemer niet uitgespeeld, getuige Balthazars rol in het virtuele Museum voor de Vlaamse Sociale Strijd. Het boek wordt afgesloten – het wordt een traditie in de reeks *Libri Amicorum* aan Vlaamse universiteiten – met een statistisch overzicht van de licentiaatsverhandelingen (scripties) en doctoraten (proefschriften) die door Balthazar werden begeleid.

Balthazars intellectuele biografie staat in het teken van diens socialistisch-vrijzinnig en Vlaams-gezinde engagement. Van jonge linkse intellectueel, in zijn jeugdijaren omringd door communistisch geïnspireerde burgers en Sovjetofiele *fellow travellers*, tot participerende professor die zijn hoogleraarschap combineerde met een uitgesproken politieke en institutionele betrokkenheid, en uiteindelijk de wat regenteske bestuurder en plaatsvervanger van de vorst in de provincie die resoluut het niet-verkozen ambt van gouverneur verdedigde: dat is het beeld dat door zijn leerling Gita Deneckere wordt geschilderd. Balthazar was zijn hele actieve leven lang prominent aanwezig in het openbare leven. Dat neemt niet weg dat hij zich, volgens Deneckere, liever liet

voorstaan op zijn academische functies dan op zijn politieke of bestuurlijke rollen. Met zijn gouverneurschap ruilde Balthazar een tijd lang de academische ivoren toren in voor een meer actieve bestuurlijke rol, maar niet zonder er zich van gewist te hebben dat het gezag en de status die aan dit ambt verbonden waren belangrijker waren dan echte politieke macht. Politiek was voor hem blijkbaar nuttiger als uitstraling van gezag dan als uitoefening van macht.

Interessant zijn de bijdragen die aan het ontstaan en de ontwikkeling van de Gentse hedendaagse geschiedschrijving worden gewijd. Jan Art behandelt in een gedegen historiografische inleiding de voorgeschiedenis van het vakgebied, Romain Van Eenoo schetst een eerder impressionistisch portret van de meer recente ontwikkelingen. In beide gevallen is de informatie interessant voor een betrekkelijk kleine *in-crowd*, van een verder reikend historiografische *tour d'horizon* is echter geen sprake.

De samenstellers van dit *Liber Amicorum* hebben er voor geopteerd om veel nadruk te leggen op de wetenschappelijke instellingen waarbinnen Balthazar gewerkt heeft. Dit levert interessante portretten op van het AMSAB, het MIAT en het SOMA. Op die manier krijgt men stuk voor stuk lezenswaardige bijdragen over de verschillende instellingen, als het ware geflankeerd door artikelen waarin een thema wordt gehandeld dat op het betreffende onderzoeksterrein ligt. Dat alles levert een overzicht op van de verschillende belangstellingssferen van Balthazar: de geschiedenis van de emancipatorische bewegingen (waartoe naast het socialisme ook de Vlaams-nationale beweging kan worden gerekend), de geschiedenis van de industriële samenleving, en de Tweede Wereldoorlog. Knappe bijdragen zijn er van een aantal van Balthazars coryfeeën: van Bruno Dewever over de recente geschiedschrijving over de Vlaamse Beweging, van Hendrik Defoort over de historiografie van de socialistische arbeidersbeweging, en van Rudi Vandoorslaer over de herdenking en de politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België tussen 1945 en 2000.

Libri amicorum zijn vaak niet veel meer dan rommelige bijdragenbundels waarbij uitvoerig de lof wordt gezwaaid aan de gevierde en vervolgens al spoedig de draad wordt kwijt geraakt in een boek waar iedere auteur zijn 'vriendschap' beleeft door onderling weinig samenhangende bijdragen te leveren. *Geschiedenis maken* is in dit opzicht goed doordacht. Het boek is daarenboven erg verzorgd uitgegeven. Het vertoont een coherentie die men niet van huldeboeken verwacht. De samenstellers hebben gekozen voor een institutionele invalshoek, en dat levert interessante inlichtingen op over de 'infrastructuur' van het historisch bedrijf in België. Daarom kan dit boek ook ter hand genomen worden door iedereen die zich interesseert voor de ontwikkelingen en de stand van de Belgische geschiedschrijving.

Georgi Verbeek
Universiteit Maastricht

Gobodo-Madikizela, Pumla, *Veroverde vergeving. Oog in oog met de killer Eugene de Kock*. (Oorspronkelijke titel: *A Human Being Died That Night – A South African Story of Forgiveness*) (Amsterdam: Balans, 2003) 222 p. ISBN 9050186181

Toen in de winter van 1996 Eugene de Kock voor het Hooggerechtshof van Pretoria een straf van 212 jaar tegen zich hoorde uitspreken, danste buiten een massa van uit-zinnige vreugde. Aan de handen van deze misdadiger kleefde teveel bloed van zwarte

Zuid-Afrikanen. De vroegere commandant van *Vlakplaas*, een luguber politiekamp even ten noordwesten van de hoofdstad van waaruit doodseskaders werden afgestuurd om verzetsstrijders en politieke tegenstanders van het apartheidsregime te elimineren, werd een van de belangrijkste zondebokken voor het nieuwe Zuid-Afrika dat met zijn gewelddadige verleden in het reine wil komen. De verdachte was op 89 aanklachten schuldig bevonden, waaronder moord, foltering en bomaanslagen. De Kock zit nog steeds opgesloten in C-Max, de maximaal beveiligde afdeling van Pretoria's centrale gevangenis. Hij ontvangt zijn bezoekers in zijn oranje gevangenisplunje, zijn voeten met kettingen aan de grond geketend. Maar sinds zijn veroordeling in 1996 is Zuid-Afrika veranderd, en ook het beeld van Eugene de Kock, de 'bloedhond van het apartheidsregime', is niet hetzelfde gebleven.

Eén van De Kocks bezoekers werd Pumla Gobodo-Madikizela, opgegroeid in Langa, het zwarte township bij Kaapstad. In haar kinder- en jeugd jaren was ze zelf herhaaldelijk getuige van wreed politieoptreden en aanstootgevende discriminatie. Haar leven lang is ze betrokken geweest bij diverse organisaties die zich bezig houden met mensenrechtenkwesies en maatregelen ter bescherming van kinderen. Zij studeerde aan verschillende universiteiten in binnen- en buitenland en werd als klinisch psycholoog lid van de 'Waarheids- en Verzoeningscommissie' (TRC). In de West-Kaap coördineerde en leidde ze de publieke hoorzittingen van de TRC, waar daders en slachtoffers van politiek geweld uit de tijd van de apartheid aan het woord kwamen. De TRC werkte op basis van een dubbel principe. Wie volledige bekentenis aflegde over gepleegde misdaden en vervolgens kon aantonen dat die politiek gemotiveerd waren, kwam in aanmerking voor amnestie.

De auteur exploreert in haar ontmoeting met De Kock de mogelijkheden van vergiffenis. Daarbij is de ontmoeting en dialoog tussen dader en (de nabestaande van het) slachtoffer cruciaal. Wie vergiffenis schenkt, toont zich niet noodzakelijk zwak of wist evenmin het misdrijf uit. Wie vergiffenis schenkt aan diegene die berouw toont, ongeacht de omvang of de aard van het misdrijf, herstelt de oorspronkelijke band van medemenselijkheid. Wie berouw toont, vraagt om weer in de samenleving van mensen te worden opgenomen. De beslissing om vergiffenis te schenken, is geen teken van zwakheid maar versterkt juist de positie van het slachtoffer. Hij of zij beslist namelijk zelf om al dan niet in te gaan op de noodkreet van de verschoppeling. In het hoofdstuk 'Geen haat in mijn hart' schrijft de auteur dat vergiffenis in feite een sublieme vorm van wraak is. Wie vergeeft, toont zich moreel de meerdere. Het slachtoffer behoudt de bevoorrechte positie als hij aan de moreel rechtvaardige kant blijft staan en weigert zich tot het kwaad te verlagen dat hem is aangedaan. Slachtoffers triomferen op die manier over de veroorzakers van hun leed. Zij houden hen een spiegel voor: 'Dit is wat het betekent om menselijk te zijn. Ik kan en wil het kwaad dat je mij hebt aangedaan niet met gelijke munt terug betalen'.

Eugene de Kock is in Zuid-Afrika, ondanks zijn monsterlijke record, bijna geruisloos in een nieuwe cultfiguur veranderd. Dat heeft alles te maken met de manier waarop hij bekentenissen heeft afgelegd over zijn misdaden. De Kock wordt nu hoe langer hoe meer opgevoerd als een schoolvoorbeeld van een berouwvolle misdadiger die smeekt om vergiffenis. Tevens wordt hij geroemd om de eerlijkheid en volledigheid waarmee hij getuigenis aflegt. Zijn getuigenissen hebben velen ervan kunnen overtuigen dat hij een radertje was in een veel grotere machine en slechts de uitvoerder was van bevelen van hogerhand. Dit is politiek niet zonder belang. De Kock wordt nu beschouwd als iemand die gebruikt wordt als een zondebok om er de verantwoordelijk-

heid van toppolitici in de NP-regering, staatspresident P.W. Botha inbegrepen, mee te helpen verdoezelen.

Veroverde vergeving is een schitterend relaas over de verwerking van het verleden in het nieuwe Zuid-Afrika. In het boek staat de antropologie van schuld, berouw en vergiffenis centraal. Het gaat veel minder over de politieke en maatschappelijke context en op het vlak van de historische reconstructie staat het boek ronduit zwak. Wie als historicus of sociale wetenschapper geïnteresseerd is in de mechanismen van grootschalig politiek geweld, komt met dit boek dus niet veel verder. Over de precieze aard en omvang van de misdaden die De Kock heeft gepleegd, komt de lezer niet veel te weten. Evenmin over de context waarin hij functioneerde. Zo geraakt de auteur niet veel verder dan een wel erg summiere schets van de politieke en ideologische achtergrond van De Kocks optreden als politieman. Maar die overtuigt niet werkelijk. De Kock komt uit een traditionele Afrikaner gemeenschap, waar anticommunisme, een onversneden nationalisme en een met bijbelse argumenten verdedigd apartheidsdenken de regel was. Dat waren de waarden die door een overgroot gedeelte van zijn gemeenschap werden gedeeld. Van overdreven ideologische ijver was er geen sprake. De ingrediënten van de apartheidsideologie op zich waren niet genoeg om van hem een professionele *killer* te maken.

De auteur gaat helemaal niet in op de politieke context waarin Zuid-Afrika zich in de jaren zeventig en tachtig bevond. Men kan moeilijk voorbij gaan aan het klimaat van politieke radicalisering, een toenemende geweldspiraal en de internationalisering van het conflict tussen voor- en tegenstanders van de apartheid. Onder president P.W. Botha werd een *total onslaught* gelanceerd, waarin met inzet van alle politieke en economische middelen het blanke bastion van Zuid-Afrika werd verdedigd. Vanuit het perspectief van deze zogenaamde 'totale strategie' was het binnenlandse verzet tegen het apartheidsregime een afgeleide van de 'communistische dreiging' die vanuit het buitenland werd georkestreerd. Pretoria ging de onderdrukking van het anti-apartheidsverzet exporteren naar het buitenland door militaire acties te beginnen, vaak in de vorm van een geheime 'vuile oorlog', tegen de zogenaamde 'frontlijnstaten' over de grens. De inzet van paramilitaire doodseskaders was een logisch gevolg van een vergaande radicalisering waarbij het militair apparaat, maar ook de inlichtingen- en politiediensten werden ingezet voor de verplettering van de vijand. Het optreden van De Kock en zijn doodseskaders is dus sterk context-gebonden, en vond plaats in een sterk gepolariseerd zuidelijk Afrika dat naar een internationale burgeroorlog dreigde af te glijden.

Als zondebok voor de misdaden van het apartheidsregime is Eugene de Kock in Zuid-Afrika de laatste jaren paradoxaal genoeg tot een nieuw soort 'idool' geëvolueerd. De getuigenissen van De Kock tonen aan dat de lijnen van verantwoordelijkheid voor de misdaden van het apartheidsregime tot in de hoogste regionen van het NP-*establishment* reiken. De bekentenissen doen voor sommigen ook de betekenis van de TRC in een ander daglicht plaatsen. Op de werking van de TRC is trouwens altijd vanuit verschillende hoeken scherpe kritiek uitgeoefend. Wie de TRC altijd al heeft gewantrouwd, ziet in het geval van De Kock het bewijs dat de Waarheidscommissie als een soort katholieke biechtstoel fungeerde, die ook door politici en generaals kon worden gebruikt om hun handen in onschuld te wassen. Het nieuwe Zuid-Afrika kan op die manier met een nieuwe *Lebenslüge* worden opgezaald, naar het voorbeeld van de *Zweite Schuld* in Duitsland na 1945. De historische schuld van het apartheidsregime wordt geconcentreerd op die ene 'anti-held'. De samenleving in haar geheel, en de

vroegere politieke elite in het bijzonder, worden verder van iedere zonde vrijgepleit. Pumla Gobodo-Madikizela is bereid om Eugene de Kock vergiffenis te schenken. Maar deze vergiffenis heeft alleen maar zin als de natie in haar geheel rekenschap blijft afleggen van haar gewelddadig verleden.

Georgi Verbeeck
Universiteit Maastricht

G.J. Schutten, *Verdwenen schepen. De houten kleine beroepsvaartuigen, vrachtaarders en vissersschepen van de Lage Landen* (Zutphen: Walburg Pers, 2004) 496 p. ISBN 9057302985

In de Nederlandse maritieme geschiedenis voeren de Koninklijke marine en de zee-gaande koopvaardij en visserij de boventoon, terwijl de scheepvaart op de binnenwateren relatief weinig aandacht krijgt. Schutten heeft met zijn boek *Verdwenen schepen* een forse aanzet gegeven voor een correctie op deze eenzijdigheid. Het is het resultaat van een onderzoeksproject dat veertig jaar heeft geduurd. In 1963 raakte hij gefascineerd door de grotendeels verdwenen wereld van houten tjalken en andere zeilende binnen-vaartschepen en begon aan een inventarisatie van de vele scheepstypes op dat gebied. Hij bestudeerde de literatuur, verzamelde foto's en – het belangrijkste – hield veel interviews met schippers en andere overwegend bejaarde heren die met deze schepen hadden gevaren.

In 1972 was dit onderzoek afgerond en verplaatste hij zijn aandacht naar de kleine houten beroepsvaartuigen – zoals punters, pramen, schuiten en schouwen (lengtes tot ongeveer twaalf meter). Zij werden door bijvoorbeeld veehouders en tuinders gebruikt voor vracht- en personenvervoer en waren lange tijd belangrijk in ons waterrijke land. Er bestond weinig literatuur over. Schutten deed tien jaar over deze tweede inventariserende rondgang. Hij heeft 400 vaartuigen opgemeten en sprak weer met een groot aantal kenners. Hij nam 400 interviews af. Na 1981 lag het project tien jaar stil (de auteur is fysicus en was werkzaam als stralingsdeskundige). In 1991 nam hij de draad weer op en begon hij aan de uitwerking, ordening en analyse van het materiaal (voor vissersschepen gebruikte hij studies van derden). In 2004 rondde hij het onderzoek af met een promotie in Groningen.

Het proefschrift omvat een indrukwekkende catalogus met bijna 500 scheepstypes. Schutten beschrijft en ordent de types volgens een vaste systematiek met duiding van functie, vaargebied, hoofdafmetingen en constructiewijze. De meest interessante types gaan vergezeld van uitvoerige beschrijvingen en illustraties. Naast foto's zijn er ruim 300 tekeningen van onder meer rompconstructies en zeilplannen (de auteur heeft zich daarvoor het technisch tekenen eigen gemaakt).

Door de zorgvuldige ordening en beschrijvingen stijgt deze catalogus uit boven veel publicaties op maritiem gebied. Een ander sterk punt is dat – voorzover ik weet – voor het eerst uitgebreid aandacht is geschonken aan de kleine houten beroepsvaartuigen. Het zijn niet altijd de meest boeiende scheepstypes maar zij vormen een belangrijk cultuurgoed waarvan de geschiedenis eeuwen teruggaat. De vraag is natuurlijk in hoeverre deze catalogus compleet is. Vreemd genoeg gaat Schutten daar niet op in maar ik vermoed dat hij verreweg de meeste scheepstypes te pakken heeft. Mij ver-raste bijvoorbeeld dat hij een type roeisloep gevonden heeft dat ooit in Vlissingen

werd gebruikt bij het beloodsen van schepen. Mijn hart bloeide op want als zeeverkenner heb ik geroeid in het laatst overgebleven exemplaar van deze vloot. Ik zou deze *galley* echter niet hebben geclassificeerd als vissersschip, maar als klein beroepsvaartuig en als ervaringsdeskundige vind ik de kwalificatie ‘heel zeewaardig’ te sterk aanzet.

Men kan vragen stellen over de logica van Schuttens classificatiesysteem. De eerste ordening baseert hij op kenmerken van de rompconstructie. Aldus komt hij tot negen ‘bouwordes’. De tweede ordening – naar ‘sub-bouwordes’ – baseert hij op vaargebieden. Ik begrijp dit niet. Aanvullende technische kenmerken zijn namelijk voorhanden. Ik denk aan spantenconstructie, zeilplan, stuurmechanisme of een gladde dan wel overnaadse romp (waarbij de planken elkaar al dan niet overlappen) – karakteristieken die men aantreft in studies over de geschiedenis van de zeevaart. Ik beweer niet dat de gekozen ordeningsprincipes niet leiden tot een bruikbare systematiek, maar mij intrigeert waarom niet is doorgedaan op technische criteria.

Een beperking van de studie is dat zij sloopstypes betreft die rond 1900 in de Nederlandse en Belgische wateren te vinden waren. Het boek is dus geen geschiedenis van de binnenvaart en scheepsbouw. De auteur pretendeert dat ook niet. Edoch, veelvuldig wordt ingegaan op de geschiedenis van een sloopstype en er zijn veel literatuurverwijzingen.

De analyses behandelen meerdere onderwerpen. Eén wil ik er uit lichten en wel het feit dat de verschillende bouwordes volgens ogenschijnlijk onverklaarbare patronen over onze landen verspreid zijn. Het boek brengt dat in kaart en geeft er boeiende verklaringen voor. De eerste is dat de rompconstructie afhangt van het vaarwater: zeeschepen zijn gebaat met een kiel, schepen voor ondiep water met een platte bodem, de breedte van sluisen zijn een beperking, de vaart op Rijn, Maas en Schelde stelt weer andere eisen. De tweede verklaring is de functie van het vaartuig: voor een vrachtschip is een volumineuze romp van belang, een vissersschip stelt geheel andere eisen aan de constructie, evenals een praam voor veevervoer of een turfsloopje. Een ontwerp is als regel een compromis tussen de eisen van functie en vaarwater. De derde verklaring voor de spreiding is migratie van bevolkingsgroepen. Het boek geeft aansprekende voorbeelden. Zo kunnen bepaalde verspreidingen worden verklaard door verplaatsing van de turfwinning en de aanwezigheid van punters in zuidwest Frankrijk door de migratie van Hollandse dijkwerkers in de zeventiende eeuw. Een vierde verklaring is dat ontwerpen van elders worden overgenomen omdat zij beter voldoen. Een variant daarop vormen de ‘tegenhangers’: schepen in hetzelfde vaargebied met dezelfde functie, afmetingen en inrichting, maar een andere rompconstructie. Het laat zich verklaren – zo begrijp ik – met de behoudzucht van de scheepsbouwer die niet graag afstapt van een beproefde constructie dan wel bepaalde verbindingstechnieken niet beheerst. Het nieuwe ontwerp wordt aldus aangepast aan de bestaande bouwmethode.

De analyserende hoofdstukken zijn soms moeilijk te lezen door een overmaat aan details en niet altijd helder taalgebruik. Illustratief is dat het begrip ‘sloopstype’ niet consequent hetzelfde wordt gedefinieerd: er zit ‘ruis’ tussen de omschrijvingen op de pagina’s 147, 149, 178, 179, 187 en 190. De promotoren hadden hier op kunnen wijzen, temeer daar Schuttens betoogt dat in de literatuur een bevredigende inhoud van het begrip niet te vinden is.

Ondanks deze kanttekeningen verwacht ik dat dit boek een naslagwerk wordt voor zowel de maritieme als andere historische disciplines. Schuttens *Verdwenen schepen* is een aanwinst. De uitgever zorgde voor een fraaie lay-out en vormgeving.

Cees de Voogd
Universiteit Leiden

Gijs Mom, *The electric vehicle. Technology and expectations in the automobile age* (Baltimore: John Hopkins UP, 2004) 423 p. ISBN 0801871387

The electric vehicle is een Engelstalige bewerking van het proefschrift van Gijs Mom (TU Eindhoven), dat eerder al in een Nederlandstalige editie verscheen onder de titel *Geschiedenis van de auto van morgen* (Kluwer, 1997). De auteur richt zich in zijn studie naar het enigszins vergeten fenomeen van de elektrisch aangedreven automobiel, die rond 1900 gedurende korte tijd leek te gaan concurreren met de door een verbrandingsmotor aangedreven automobiel (hier verder aangeduid als 'benzinewagen'). Mom zoekt en vindt toepassingen van de elektrische wagen in zelden onderzochte gebieden als taxibedrijven, brandweerdiensten, en haventransport. *The electric vehicle* brengt het verslag van dit onderzoek, maar de auteur maakt duidelijk dat hij met de bekomen gegevens een stap verder wil gaan. Vooral in de afsluitende hoofdstukken buigt Mom zich over een vraag die eerder ook al auteurs als Michael Schiffer in *Taking charge* (1994) en David Kirsch in *The electric vehicle and the burden of history* (2000) bezighield: waarom heeft de elektrische wagen gefaald?

Niet als de voornoemde auteurs is Mom ervan overtuigd dat het antwoord op deze vraag eenvoudig noch triviaal is. Niet enkel technische en economische, maar ook culturele, sociale en politieke factoren speelden een rol, zodat *The electric vehicle* uiteindelijk een soort van spiegel van de toenmalige samenleving aanbiedt, met betrekking tot een verschijnsel – de automobiel – dat indringend van betekenis is geweest voor onze levensstijl en de inrichting van onze maatschappij. De auteur stelt dat de automobiel oorspronkelijk in de jaren 1880 werd ontwikkeld met de intentie om het paard te vervangen. In eerste instantie sloeg de automobiel evenwel aan op een heel ander gebied, dat van het recreatieve: snelheidsraces en toeristische excursies. Het was de benzine-wagen, met zijn aanstekelijke mix van kracht, uithoudingsvermogen en onbetrouwbaarheid (!), die kon appelleren aan de toenmalige 'moderne sportieve man'. Deze *adventure car* zoals de auteur het uitdrukt groeide aldus uit tot het referentiewagentype, maar in feite werd veeleer de fiets gemotoriseerd dan het paard vervangen. Dat laatste gebeurde pas later, na 1900, en het was de elektrische wagen die er in enkele opeenvolgende generaties in slaagde om een plaats te verwerven op terreinen waar tot dan animale tractie een monopolie had. Het is hier dat Moms onderzoek een wezenlijke bijdrage aan het studieterrein brengt. De auteur onderzocht de geschiedenis van een aantal fabrikanten van elektrische wagens, voornamelijk in Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië en de vs, en een aantal commerciële en openbare instanties die utilitair gebruik probeerden te maken van elektrische wagens, zoals taxibedrijven in New York, Londen, Parijs, Berlijn en Amsterdam, brandweerdiensten in Duitsland en Nederland en goederentransporteurs in de vs. Door een indringende analyse van de werkwijze en strategieën van deze bedrijven legt Mom op fijnmazige wijze bloot hoe de elektrische wagen eerst (gedeeltelijk) het paard kon vervangen, maar daarna zelf werd versto-

door de benzine­wage­n. Dat gebeurde hoofdzakelijk door wat de auteur omschrijft als het ‘Pluto-effect’, een mechanisme waarbij rivaliserende technologieën aspecten en oplossingen aan elkaar gaan ontle­nen in de loop van hun ontwikkeling. Mom toont overtuigend aan dat de elektrische wagen in dit uitwisselingsproces aan het kortste einde heeft getrokken. De ‘onbetrouwbare’ benzine­wage­n kon essentiële technieken overnemen, zoals de elektrische starter, de gesloten carrosserie en de superieure bandtypes, en daarbij uitgroeien tot een soort van ‘universeel wagentype’, tegelijk goed voor avontuurlijke tochten, elegante avonduitstappen en betrouwbaar transport. Hierbij moet opgemerkt worden dat bovenstaande korte samenvatting allerminst recht doet aan het werk, dat nog een aantal andere kwesties met culturele, sociale en politieke betekenis behandelt, zoals het gender-debat tussen historici rond de ‘mannelijke’ benzine­wage­n en ‘vrouwelijke’ elektrische wagen, het beleid van overheden inzake openbaar vervoer en we­ge­aan­leg (cf. het verzet van sommige lokale overheden tegen de benzine­wage­n omdat deze te veel lawaai en stank zou voortbrengen) en het heden­daagse debat rond de ‘zero emission’ in Californië.

In *The electric vehicle* gaat de auteur een wetenschappelijk debat aan tegelijk in de breedte en de diepte, met een enthousiasme en creativiteit waarvan men enkel kan hopen dat het andere onderzoekers kan inspireren. De auteur legt daarbij zwaar de nadruk op de noodzaak om het onderwerp te ontleden tot op de technische basis. Mom, zelf tegelijk literatuursocioloog en ingenieur, heeft de intentie ‘de brug te maken’ tussen de werelden van sociale wetenschappen en technologie, en hanteert daartoe een zelf ontwikkelde methodologie, gebaseerd op begrippen uit de elektromagnetische veldentheorie. *The electric vehicle* slaagt opmerkelijk goed in dit opzet, en werpt precies door zijn diepgang inzake technisch feitenmateriaal heel nieuw licht op de behandelde problematiek.

Er kan helaas niet nagelaten worden om op een minpunt te wijzen van *The electric vehicle*, met name wat intussen in een Amerikaanse recensie werd omschreven als de *wooden phraseology* van het werk. De argumentatie wordt nogal versnipperd en verspreid gepresenteerd, en de formulering is niet altijd even helder. De hoofdstukken waarin de auteur verslag doet van zijn onderzoeken naar diverse commerciële en utilitaire bedrijven worden volgepropt met feiten en cijfergegevens, en onvoldoende gecontextualiseerd, zodat het nooit tot een verhaal komt.

Het werk behandelt episoden uit de geschiedenis van de elektrische wagen tussen 1881 en 1925, maar breidt dat in respectievelijk een ‘proloog’ en een ‘epiloog’ uit tot circa 1850-heden. Het is uitdrukkelijk internationaal gericht, en volgt zijn onderwerp doorheen de hele toenmalige geïndustrialiseerde wereld. Het bevat een uitgebreid notenapparaat, bibliografie en index, en brengt een apart hoofdstuk over methodologie – al was een overzicht van enkele basisbegrippen uit de elektriciteitstechniek geen overbodige luxe geweest. Er zijn 46 zwart-wit afbeeldingen opgenomen, informatief en goedgekozen, een welkome iconografische aanvulling op de tekst. Iets minder ben ik te spreken over de tientallen grafieken doorheen het boek opgenomen, waarvan de cijfergegevens die gepresenteerd worden vaak te beperkt en onvoldoende geïdentificeerd zijn.

The electric vehicle is essentiële literatuur voor automobielhistorici, maar omwille van zijn inhoudelijke reikwijdte die de ogenschijnlijke beperktheid van zijn onderwerp ver overstijgt evenzeer een aanrader voor een ruimer sociaal-wetenschappelijk publiek, mits cursieve lezing van het middengedeelte. Het is een van de eerste Europese studies in automobielgeschiedenis die een internationale Engelstalige distributie krijgen, we kunnen enkel hopen dat de onderzoekspaden die erin getoond worden,

zeker in Europa, navolging krijgen. Aan te stippen in dat verband is het intussen verschenen proefschrift van een van Moms medewerkers, Peter Staal, rond automobiel-diffusie in Nederland (zie recensie in TSEG 1 (2004) 2, 147-148).

Donald Weber

AMSAB-Instituut voor Sociale Geschiedenis, Gent

Janneke Wubs, *Luisteren naar deskundigen: Opvoedingsadvies aan Nederlandse ouders, 1945-1999*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen (Assen: Van Gorcum, 2004) 315 p. ISBN 9023240286

Opvoedingsadviezen worden al geruime tijd opgevat als een belangrijke bron van informatie over verschuivende opvoedkundige waarden en normen. Hoewel opvoedkundige handboeken en adviesrubrieken in populaire tijdschriften ons niet kunnen vertellen hoe het er feitelijk aan toeging in de opvoedkundige praktijk, werpen ze wel licht op de *communis opinio* over hoe het er aan toe zou moeten gaan. Inmiddels zijn de globale tendensen in de opvoedingsadviezen van de vorige eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw tamelijk uitvoerig in kaart gebracht. Studies over de latere twintigste eeuw zijn daarentegen relatief schaars, althans waar het de Nederlandse situatie betreft. Weliswaar beschikken we over deelstudies zoals Ingrid van Lieshouts *Deskundigen en Ouders van nu* (1993), een inhoudsanalyse van de jaargang 1980 van *Ouders van nu*, of Trudy Knijns en Carla Verheijens *Tussen plicht en ontplooiing* (1988), een studie die de jaargangen 1960, 1970 en 1980 van de damesbladen *Margriet* en *Libelle* doorvorst op verschuivende denkbeelden over de moeder-kind relatie. Maar een overzicht dat de grote lijnen in het naoorlogse opvoedkundige denken schetst, ontbrak echter tot dusverre. Het proefschrift van Janneke Wubs, *Luisteren naar deskundigen*, vult deze lacune verdienenstelijk op.

Op grond van een helder afgebakend corpus van ruim honderd opvoedkundige bestsellers, waaronder klassiekers zoals Benjamin Spocks *Baby- en kinderverzorging en -opvoeding* (1950), Selma Fraiberg *De magische wereld van het kind* (1966) en Thomas Gordons *Luisteren naar kinderen* (1979), poogt de auteur de vraag te beantwoorden in hoeverre het laat twintigste-eeuws opvoedingsadvies een ontwikkeling laat zien in de richting van toenemende psychologisering en individualisering. Deze onderzoeksvraag is ter zake. Niet alleen mogen we ons verheugen in een uitbundige theorievorming over processen van professionalisering en psychologisering die voortdurende toetsing aan de empirie behoeft, ook eerdere historische studies over opvoedingsadviezen besteden in de regel de nodige aandacht aan deze kwesties. Het ligt daarom voor de hand deze lijn van onderzoek voort te zetten op het gebied van de recentere geschiedenis.

Er heerst de nodige verwarring over de globale datering van de psychologisering van de opvoedkunde. Zo delen studies van Angelsaksische opvoedingsadviezen de opvatting dat deze ontwikkeling gedateerd moet worden vanaf de jaren dertig, toen het *behaviorisme* school maakte. Ook Nelleke Bakker constateert in *Kind en karakter: Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925*, een proces van toenemende professionalisering (medicalisering en psychologisering) vanaf de jaren dertig in Nederland. Tot dat moment werd opvoeding opgevat als een morele aangelegenheid van 'karaktervorming', waarvoor geen specifieke, wetenschappelijk onderbouwde exper-

tise benodigd was. Anderen zijn van mening dat psychologisering pas goed doorzette in de naoorlogse periode, toen Benjamin Spock en Selma Fraiberg psychoanalytische denkbeelden vertaalden naar de opvoedingspraktijk en de hechtingstheorie van Mary Ainsworth en John Bowlby terrein won. Wat Nederland betreft lijkt deze visie eveneens aannemelijk, omdat Nederland pas in de naoorlogse periode transformeerde in een moderne seculiere natie, waarin het prerogatief van dominees en priesters inzake de opvoeding moest wijken voor de inzichten van wetenschappelijk geschoolde deskundigen.

Hoe zit het nu precies? Wubs' studie werpt enig licht op de zaak. 'Psychologisering', hier begrepen als "toenemende inhoudelijke oriëntatie op de academische discipline en professionele praktijk van de psychologie" (p. 22) raakt volgens Wubs op verschillende momenten verschillende aspecten van het opvoedkundige denken. Zij wijst 1970 als een belangrijke waterscheiding in deze aan. Vanaf het interbellum tot 1970 was met name het kindbeeld van de opvoedingsdeskundigen door psychologische begrippen gevormd. Opvoedingsdoelen en opvoedingsmethodes werden echter nog steeds in morele termen geformuleerd. Psychologische inzichten in de mogelijkheden en beperkingen van kinderen moesten de morele karaktervorming ondersteunen. De relatie tussen therapeuten en cliënten stond vanaf dat moment model voor de ouder-kind relatie. Het psychologische welbevinden van het kind, dat volledig afhankelijk werd gemaakt van een ongestoord ontwikkelingsverloop, veranderde van een hulpmiddel voor het cultiveren van deugden zoals 'zelfstandigheid' en 'gemeenschapszin' in een doel op zich. In de loop van de jaren tachtig werd dit doel verder opgeschroefd. Deskundigen hielden ouders niet slechts de bewaking van een ongestoorde ontwikkeling, maar het actief optimaliseren van die ontwikkeling als opvoedkundige doelstelling voor.

Naast een actualisering en nuancering van onze inzichten in de psychologisering van de twintigste-eeuwse opvoedkunde brengt Wubs' studie tevens een correctie aan in de gangbare veronderstelling dat psychologisering en individualisering, opgevat als 'verschuiving in opvoedingsadviezen van buitenpersoonlijke normen naar individuele overwegingen als leidraad voor de opvoeders' hand in hand zouden gaan. Met name in de loop van de jaren tachtig lijkt er in toenemende mate sprake te zijn van een nieuwe, impliciete normativiteit in de opvoedingsvoorlichting, die de individuele keuzevrijheid van ouders eerder beknot dan faciliteert. De psychologische opvoedingsadviezen worden gekleurd door een impliciete prioritering van sociale en cognitieve opvoedingsdoelen boven, bij voorbeeld, de ontplooiing van de verbeelding. Ook lijkt de stilzwijgende norm dat moeders de primaire opvoeders (moeten) zijn vrijwel onuitroeibaar. Hoewel deskundigen lippendienst bewijzen aan een gelijkwaardige relatie met ouders, komt dit niet tot uitdrukking in het retorisch effect van hun adviezen, die een gebrek aan vertrouwen in het zelfsturende vermogen van ouders verraden. Terwijl Spock nog een aanhanger was van een spontane, authentieke opvoedingsstijl, raken laat twintigste-eeuwse opvoedingsdeskundigen vooral gepreoccupeerd met het propageren van 'de' adequate opvoedingsstijl. Hun adviezen zijn gericht op een weinig vraaggerichte overdracht van hun eigen psychologische expertise, die moeders benadert als 'instrument om de ontwikkeling van hun kinderen te bevorderen' (p. 222). Voortschrijdende psychologisering betekent dus geenszins een toenemende 'vrijheid, blijheid' voor ouders.

Luisteren naar deskundigen bevat een schat aan empirisch materiaal. De verkaveling van dit rijke materiaal over de diverse hoofdstukken laat echter te wensen over. De hoofdstukindeling onder de noemers 'Deskundigen' (hoofdstuk 3), 'Kinderen' (hoofd-

stuk 4), 'Ouders' (hoofdstuk 5) en 'Straf' (hoofdstuk 6) doet ietwat gewrongen aan. Het is nauwelijks doenlijk om het aspect 'kinderen' uit de opvoedingsadviezen te destilleren zonder tegelijkertijd uitspraken over ouders te doen en andersom. En omdat het hoofdstuk over 'Deskundigen' onder andere een inhoudelijk overzicht biedt van de verschillende theorieën waardoor deskundigen zich hebben laten inspireren en de diverse methodes die zij successievelijk hebben gepropageerd, is er een sterke overlap tussen dit hoofdstuk en de daarop volgende hoofdstukken, waaronder ook de separate verhandeling over het probleem 'Straf'. In meningen over nut en nadeel van straffen liggen overigens weer krachtige overtuigingen over de rol en positie van ouders en kinderen besloten. Inzichten in hoofdstuk 5 hadden ook kunnen figureren in hoofdstuk 4 en andersom, wat de transparantie van de informatie niet ten goede komt. Maar dit is bijzaak. Al met al is *Luisteren naar deskundigen* een nuttige studie die leemtes in onze kennis van laat twintigste-eeuwse opvoedkundige denkbepelden opvult en die tot boeiende en zinvolle conclusies leidt.

Lies Wesseling
Universiteit Maastricht

Derk van der Horst, *Geschiedenis van Engeland* (Amsterdam: Arbeiderspers, 2004)
398 p. ISBN 9029522631

Er wordt onder Nederlandse historici opmerkelijk weinig aandacht besteed aan de Britse geschiedenis. Er zijn in Nederland in de laatste dertig jaar slechts een handvol proefschriften over Engelse onderwerpen verschenen, wat gezien de grote populariteit van de Engelse taal en cultuur en de toegankelijkheid van Britse archieven moeilijk te verklaren is. Het kan zijn dat het vooral komt door een gebrek aan hoogleraren die zich met Groot-Brittannië bezig houden, waardoor deze tak van de geschiedschrijving niet wordt gestimuleerd, of door de aantrekkingskracht van de recente Duitse geschiedenis. Eigenlijk heeft alleen de relatie Engeland-Nederland in de vroegmoderne tijd met name in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw ruime aandacht mogen genieten. Het zal dan ook geen verbazing wekken dat er ook zelden algemene geschiednissen van de hand van Nederlandse historici zijn verschenen. Eigenlijk kwalificeert alleen H.A. Lunshofs *Engeland: een politieke geschiedenis* uit de jaren veertig zich hiervoor. Daarnaast is het Nederlandse lezerspubliek de laatste decennia aangewezen geweest op de idiosyncratische maar vaak herdrukte *Geschiedenis van Engeland* van de Belg Raoul van Caenegem.

Het gelijknamige boek van de recent gepensioneerde Amsterdamse historicus Derk van der Horst is dan ook een verrijking van de Nederlandstalige literatuur over Engeland. Het is toegankelijk en incorporeert veel van de moderne Britse historiografische discussie in haar weliswaar vrij traditionele chronologie van de politieke geschiedenis. Het is nogal kort over de ontwikkelingen voor de troonsbestijging van de Tudors in 1485, vooral de Romeinse tijd komt er met anderhalve pagina tekst bekaaid af, maar de politieke lijn wordt stevast goed uitgelegd. Ook de aspecten van de staatsinrichting die nogal eens sterk afwijken van de continentaal Europese tradities, zoals de positie van de *peerage*, de kerk, en de gebrekkige scheiding in de *Trias Politica*, worden duidelijk uiteengezet. Het verhaal is over het algemeen goed geschreven en leest makkelijk weg. Wel leeft Van der Horst nogal eens in de veronderstelling dat archa-

ische woorden als plechtanker, factorijen en Voor-Indië nog steeds bij het algemene publiek bekend zijn. Verder lijkt het vertalen van algemeen bekende Engelse frasen als 'Our finest hour' me onwenselijk en in deze tijd onnodig, al zullen taalpuristen er misschien blij mee zijn.

Wat minder geslaagd zijn de thematische uitstapjes naar niet-politieke ontwikkelingen. Het belang van veranderingen in de kunst, de taal, en de tuinarchitectuur voor de centrale politieke lijn worden niet altijd even goed duidelijk gemaakt.

Er worden ook op zichzelf lovenswaardige pogingen gedaan om op sociaal-economisch terrein verder te gaan dan de obligate aandacht voor de Industriële Revolutie die in elk handboek der Engelse geschiedenis onontbeerlijk schijnt te zijn. De korte stukjes over de veranderende verhoudingen tussen de klassen en standen, de introductie van de trein, het belang van mes en vork kwesties, de (in-)formele economische wereldheerschappij, zijn, hoewel op zich heel informatief, te kort en te eenvoudig om bij te dragen aan een beter begrip van de ontwikkelingen in Engeland. Zo is met name de beschrijving van de oorzaken en gevolgen van de Industriële Revolutie incompleet en te positief van toon. Hier geldt dus: het is nuttig dat er aandacht aan deze thema's wordt besteed, maar het had wel wat meer mogen zijn.

De balans tussen de doorwrochte analyse en het amusante detail is ook niet altijd even gelukkig. Van der Horst weet het verhaal aardig te verluchtigen met amusante details. Zo leren we dat je in de achttiende eeuw voor de wet nog steeds als geestelijke werd gezien als je kon lezen en dat je dan een lichtere straf kreeg voor vergrijpen. Het nadeel van al deze uitstapjes is echter dat door ruimtegebrek sommige zaken niet genoemd, verkeerd gedefinieerd of onvolledig behandeld worden.

Storend is dat Van der Horst de anachronistische neiging heeft om steeds te willen bewijzen dat, in tegenstelling tot het Britse idee van exclusiviteit, Engeland wel degeëlijk onderdeel is van Europa. Deze stelling kan niet de leidraad zijn voor de ingewikkelde interne ontwikkelingen van een groot land. De overmatige aandacht voor Europese ontwikkelingen gaat ook ten koste van de behandeling van de geschiedenis van Wales, Schotland en Ierland, waar de auteur zich, ondanks het recentelijk breed doorgedrongen besef dat die onverbreekelijk zijn verbonden met de Engelse geschiedenis, bewust niet teveel mee bezig heeft gehouden. Als hij bijvoorbeeld ontwikkelingen in Ierland aanstipt, is het jammer dat daar dan ook veel foutjes in zitten. Dat gaat van vrij onschuldige onjuistheden als dat de rebellen in 1916 zijn opgehangen in plaats van geëxecuteerd tot de verwarring veroorzakende stelling dat Ulster geheel Protestants is en alle zetels daar in 1918 door Unionisten zouden zijn gewonnen.

Al met al is dit een overzichtelijke tekst die de politieke geschiedenis van Engeland voor de geïnteresseerde lezer netjes op een rijtje zet, inzicht geeft in sociaal-economische en culturele ontwikkelingen, en redelijk recht doet aan de recente ontwikkelingen in de Engelse historiografie.

Joost Augusteijn
Universiteit Leiden